

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор з навчальної роботи

_____ Л.І.Чорний
(підпис) (ініціали, прізвище)

_____ 2019 року
М.П.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
навчальної дисципліни
«ПОРІВНЯЛЬНЕ КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО»
для підготовки фахівців на першому освітньому рівні
здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра
за спеціальністю 293 Міжнародне право
за денною формою навчання

м. Хмельницький
2019

ЗМІСТ

Стор.

1.	Структура вивчення навчальної дисципліни		2
	1.1.	Тематичний план навчальної дисципліни	2
	1.2.	Лекції	2
	1.3.	Семінарські заняття	4
	1.4.	Самостійна робота студентів	57
	1.5.	Індивідуальні завдання	65
	1.6.	Підсумковий контроль	68
2.	Схема нарахування балів		70
3.	Рекомендовані джерела		71
4.	Інформаційні ресурси в Інтернеті		86

1. Структура вивчення навчальної дисципліни

1.1. Тематичний план навчальної дисципліни

№ теми	Назва теми	Кількість годин												
		Денна форма навчання						Заочна форма навчання						
		Усього	у тому числі					Усього	у тому числі					
			Лекції	Сем. (прак).	Лабор.	Ін.зав.	СРС		Лекції	Сем. (прак)	Лабор.	Ін.зав.	СРС	
1	2	3	4	5	6	7	8							
1.	Поняття та джерела конституційного права	8	2	2	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-
2.	Конституційно-правовий статус людини і громадянина	10	2	2	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-
3.	Політичні партії та партійні системи світу	8	2	2	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-
4.	Конституційні інститути безпосередньої демократії	12	4	2	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-
5.	Конституційні моделі законодавчої влади	10	4	2	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-
6.	Конституційні моделі виконавчої влади	8	2	2	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-
7.	Інститут глави держави	10	2	2	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-
8.	Конституційні моделі судової влади	8	2	2	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-
9.	Моделі конституційного контролю	8	2	2	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-
10.	Порівняльне муніципальне право	8	2	2	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-
	Усього годин	90	24	20	-	-	46	-	-	-	-	-	-	-

1.2. Лекції

№ з/п	Назва і план теми	Кількість годин
1	2	3
1.	Поняття та джерела конституційного права	2
1.1.	Поняття та предмет галузі конституційного права в зарубіжних країнах.	
1.2.	Система галузі конституційного права.	
1.3.	Юридичні властивості конституцій, як основних джерел конституційного права зарубіжних країн.	
1.4.	Статутні джерела конституційного права.	
1.5.	Нестатутні джерела конституційного права.	
2.	Конституційно-правовий статус людини і громадянина	2

2.1.	Права та свободи людини в теорії конституціоналізму.	
2.2.	Конституційні обов'язки громадян.	
2.3.	Поняття та види правових гарантій реалізації та захисту конституційних прав та свобод громадян в зарубіжних країнах.	
2.4.	Інститут омбудсмена (уповноваженого з прав людини) в зарубіжних країнах.	
2.5.	Громадянство як основа правового статусу особи	
2.6.	Способи набуття громадянства. Підстави припинення громадянства в зарубіжних країнах.	
3.	Політичні партії та партійні системи світу	2
4.1.	Політичні партії як елемент політичної системи.	
4.2.	Поняття та види партійних систем.	
4.3.	Фінансування політичних партій.	
4.4.	Організаційно-правові аспекти діяльності політичних партій.	
4.5.	Правове регулювання діяльності політичних партій в Україні.	
4.	Конституційні інститути безпосередньої демократії	4
4.1.	Основні форми безпосередньої демократії в світі та в Україні.	
4.2.	Вибори як процес формування представницьких органів державної влади.	
4.3.	Принципи виборчого права.	
4.4.	Організація та проведення виборів.	
4.5.	Виборчі системи: переваги і недоліки.	
4.6.	Поняття та види референдумів.	
4.7.	Правові засади організації і проведення виборів і референдумів в Україні.	
4.8.	Україні.	
4.9.	Інші форми безпосередньої демократії.	
5.	Конституційні моделі законодавчої влади	4
5.1.	Поняття парламенту, його роль і значення в системі органів державної влади.	
5.2.	Формування та структура парламентів.	
5.3.	Компетенція парламентів. Контрольні повноваження парламентів.	
5.4.	Законодавчий процес.	
5.5.	Проблемні аспекти законотворчої діяльності українського парламенту.	
6.	Конституційні моделі виконавчої влади	2
6.1.	Поняття та призначення виконавчої влади. Система органів виконавчої влади.	
6.2.	Уряд – вищий орган у системі органів виконавчої влади.	
6.3.	Порядок формування, склад і структура урядів.	
6.4.	Компетенція урядів.	
6.5.	Конституційні засади формування і діяльності виконавчої влади в Україні.	
7.	Інститут глави держави	2
7.1.	Поняття та юридична природа інституту глави держави.	
7.2.	Особливості правового статусу глав держав в залежності від форми правління.	
7.3.	Види владних повноважень глав держав.	
7.4.	Конституційно-правова відповідальність глав держав.	
7.5.	Конституційно-правовий статус Президента України.	
8.	Конституційні моделі судової влади	2
8.1.	Місце і роль суду у державному механізмі.	
8.2.	Основні види судових систем.	
8.3.	Конституційні принципи організації судової влади.	

8.4.	Конституційно-правовий статус суддів та магістратур.	
8.5.	Актуальні проблеми вдосконалення судової системи України.	
9.	Моделі конституційного контролю	2
9.1.	Поняття та юридична природа конституційного контролю.	
9.2.	Порядок формування та структура органів конституційного контролю, правовий статус їх членів.	
9.3.	Компетенція органів конституційного контролю.	
9.4.	Правова природа актів конституційного контролю, порядок їх виконання.	
9.5.	Конституційний контроль в Україні.	
9.6.	Актуальні питання вдосконалення функціонування інституту конституційного контролю в Україні.	
10.	Порівняльне муніципальне право	2
10.1.	Поняття та історія розвитку інституту місцевого самоврядування.	
10.2.	Порядок формування органів місцевого самоврядування.	
10.3.	Структура та основні форми діяльності органів місцевого самоврядування.	
10.4.	Повноваження та юридична природа рішень органів місцевого самоврядування.	
10.5.	Конституційні основи місцевого самоврядування в Україні.	
	Усього	24

1.3. Семінарські заняття

У матеріалах до семінарських занять містяться питання для обговорення на навчальному занятті, завдання, наводяться переліки літератури і нормативно-правових актів, необхідних для вивчення теми семінарського заняття, вказуються теми доповідей, що рекомендуються, та рефератів. Спірні в літературі теоретичні питання за відповідною темою, на які необхідно звернути увагу студентам при підготовці до семінарського заняття, зазначаються викладачем, який проводить заняття у відповідній навчальній групі.

Семінарські заняття можуть проводитися за доповідною системою, у формі «круглих столів», наукових конференцій, диспутів у студентських навчальних групах, тощо за розсудом викладача. Метою підготовки студентами доповідей (співдоповідей) і виступів під час проведення семінарських занять, написання ними рефератів є прищеплення навичок самостійної роботи над літературними джерелами, законами й іншими правовими актами, використання опублікованої судової і господарської практики для того, щоб на основі їхнього аналізу й узагальнення студенти могли робити власні висновки теоретичного і практичного характеру, обґрунтовуючи їх відповідним чином. Кількість часу, виділюваного на розгляд теоретичних питань і дискусії, визначається викладачем.

У матеріалах до занять також містяться питання для обговорення. У списку літератури зазначені роботи, знання яких необхідно студентам для засвоєння матеріалів теми і рішення задач; спеціальна література призначена для більш глибокого вивчення питань теми.

Основне завдання занять — навчити студентів розуміти конституційно-правові основи суспільного ладу та державної політики провідних зарубіжних країн та України; визначити специфіку та аналізувати сучасні проблеми конституційного законодавства; віднаходити шляхи вирішення проблем, що можуть виникнути при реалізації конституційно-правових норм; правильно застосовувати норми конституційного права; використовувати конституційний досвід зарубіжних країн з метою сприяння розв'язанню питань державотворення в нашій країні.

Пристаюючи до вивчення, студент повинен вчитися юридично мислити, самостійно, без «підказок» коментарів, довідників, оцінювати ту чи іншу правову ситуацію (наприклад при вирішенні ситуаційних завдань). Більше уваги потрібно приділяти навчальній, монографічній літературі, статтям у наукових журналах. При підготовці до занять студенти повинні переглянути рекомендовані джерела, правові акти й інші матеріали, які стосують відповідної теми. Лише після цього можна приступити до складання доповідей і співдоповідей на

семінарських заняттях, написання рефератів і виконання завдань. Викладач, який веде семінарське заняття, може рекомендувати студентам і інші, крім зазначених в переліку, джерела з урахуванням новітніх публікацій.

Таким чином, готуючись до занять за темою, необхідно:

уважно ознайомитися з планом заняття і списком нормативних актів, що рекомендуються, та навчальної та спеціальної літератури;

студенти мають засвоїти методичні вказівки, вивчити відповідні питання в конспекті і підручнику;

опрацювати нормативні акти з відповідної теми;

законспектувати одну або дві наукові праці з рекомендованого списку джерел;

використовуючи вивчений матеріал, вирішити завдання, вказані викладачем.

Розкриваючи теоретичні питання, студенти повинні прагнути до максимально повного і чіткого викладу всіх проблем, що досліджуються. При цьому важливо показати діалектику їхнього розвитку, розкрити відмінності в трактуванні розглянутих положень, провести порівняльний аналіз питань, що висвічуються у відповідних розділах різних підручників, у спеціальній літературі.

Аналізуючи зміст правових норм, студенти мають в обов'язковому порядку давати точні і конкретні посилання на відповідні нормативно-правові акти: вказувати, коли і ким вони прийняті, відповідні статті (пункти, підпункти і т. ін.). При цьому студенти повинні звертатися безпосередньо до нормативних актів, а не викладати їх зміст за навчальною, додатковою або популярною літературою. Використовуючи коментар до законодавства, необхідно розмежувати текст коментарю від тексту самого нормативно-правового акту.

Конспектування літератури не повинне носити характер механічного переписування. Літературне джерело треба обов'язково заздалегідь прочитати, не конспектуючи. Потім потрібно «пробігти» очима текст і занотувати цікаві фрагменти у вигляді цитат або своїми словами, посилаючись кожного разу на сторінку. Важливо, щоб законспектований матеріал незалежно від його обсягу, був достатній за змістовим навантаженням і логічно завершений.

Вирішення завдань, які рекомендуються викладачем до семінарських занять, студент повинен занотовувати у свій робочий зошит, який можна користуватися під час відповіді на семінарському занятті при вирішенні тої чи іншої ситуаційної задачі (казусу).

При підготовці до семінарських занять студенти повинні використовувати рекомендовані джерела у законодавстві, серед навчальної та наукової літератури. Результати самостійної роботи студенти повинні занотовувати у свої робочі зошити з навчальної дисципліни.

Усі питання, які виникають у студентів при підготовці до семінарських занять, під час самостійної роботи, можуть бути вирішені під час групових та індивідуальних консультацій, що здійснюються викладачем, відповідно до затвердженого графіку.

Семінарське заняття 1

Поняття та джерела конституційного права

1.1. Місце конституційного права у національних правових системах.

1.2. Предмет конституційного права та методи конституційно-правового регулювання суспільних відносин.

1.3. Система галузі конституційного права.

1.4. Основні тенденції розвитку конституційного права в світі та в Україні.

1.5. Поняття та види джерел конституційного права.

1.5.1. Статутні джерела конституційного права.

1.5.2. Нестатутні джерела конституційного права.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: конституційне право, конституційно-правові відносини, принципи конституційного права, конституційно-правові інститути, конституційно-правові норми, конституція, нормативно-правовий акт, джерело конституційного права.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

- конституційне право як провідна галузь права у національних правових системах;
- методи конституційно-правового регулювання суспільних відносин;
- тенденції конституційно-правового розвитку України;
- особливості джерел конституційного права в країнах з англо-саксонською та романогерманською правовими системами.

Про конституційне право як галузь можна говорити тільки стосовно кожної окремої країни. Конституційне (державне) право конкретної країни - це сукупність юридичних норм, які закріплюють певні засади економічної і політичної організації суспільства, порядок формування, організацію і компетенцію найголовніших ланок державного механізму, територіальну організацію держави, а також визначають основи взаємовідносин держави та особи. Конституційне право можна визначити як сукупність юридичних норм, що регулюють державно-політичні відносини владарювання. Самі ж ці відносини слід поділити на три групи: 1. Відносини, безпосередньо пов'язані з економічною і політичною організацією суспільства. 2. Відносини, що виникають у процесі встановлення і функціонування публічних, державних інститутів і відображають територіальну організацію держави. Це відносини з приводу організації та діяльності державного механізму, насамперед його найважливіших ланок, а також відносини, пов'язані з політико-територіальним й адміністративно-територіальним устроєм держави. Вони відіграють суттєву роль у загальному обсязі конституційно-правового регулювання, а їх регламентація створює передумови для процесу державного владарювання. 3. Відносини, що характеризують основи взаємозв'язків держави та особи. Особі належить винятково важливе місце серед суб'єктів політичних відносин і, зокрема, державно-політичних відносин владарювання. Саме до особи звернено зрештою всю політичну і державну діяльність у суспільстві. Передусім це виявляється в юридичних конструкціях громадянства і основних прав та свобод особи. Зазначені права і свободи нерідко мають самостійне значення, і їх не можна зводити до наслідків діяльності державної влади. Проте вони нормативно закріплюються в процесі її здійснення. Слід також підкреслити, що зовні відповідні конституційно-правові норми відносин державного владарювання не регулюють. Однак регламентуючи права і свободи, ці норми тим самим встановлюють межі державно-владної діяльності.

Хоча державно-політичні відносини владарювання і становлять предмет конституційного права, проте у своїй сукупності вони не є вихідними для всіх інших суспільних відносин. Це не заперечує центральне місце конституційного права у правових системах зарубіжних країн. Підтвердженням цьому є особливий юридичний характер конституції як основного закону. Конституційне право в цілому не є системоутворювальним фактором у правовій системі, але його норми визначають процедуру законотворчості, субординацію нормативних актів незалежно від галузевої їх належності. До того ж окремі норми конституційного права мають програмний характер щодо інших галузей права. Наприклад, конституційні норми про недоторканність особи та деякі інші програмують основний зміст кримінально-процесуального права.

На основі норм конституційного права легітимується державний механізм та його головні ланки, створюються юридичні підстави для їх функціонування. Тим самим конституційне право набуває своєрідного установачого значення. В теорії і практиці конституціоналізму визначається ряд загальних принципів (наприклад, правової держави) і декларується універсальний характер їх для всієї правової системи.

Система галузі конституційного права відбиває внутрішню структуру його предмета.

Важливим елементом структури конституційного права є його інститути. Поняття конституційно-правового, так само як і конституційного інституту, має передумовою існування визначеної сукупності юридичних норм, що регулюють коло однорідних і взаємопов'язаних відносин. Останні (і відповідно норми) утворюють досить відокремлену і сталу групу. Головним критерієм визначення структури (системи) галузі конституційного права за інститутами є єдність змісту їхніх норм.

З позицій системного підходу можна виділити три різновиди конституційно-правових інститутів: а) загальні; б) головні, що звичайно входять до складу загальних; в) початкові, які,

як правило, включають кілька правових норм. Усі вони різняться ступенем узагальнення. Власне це три рівні систематизації конституційно-правових норм. Загальні конституційно-правові інститути - це складні нормативні формування найчастіше комплексного змісту. До них насамперед належить інститут начал організації і діяльності державного механізму. До нього на правах головних входять інститути кожного з вищих органів держави, основ організації місцевого управління і (з певними застереженнями) самоврядування та деякі інші, залежно від змісту галузі конституційного права конкретної країни. Значення загального інституту начал організації і діяльності державного механізму не можна недооцінювати, оскільки основна частина всього обсягу конституційно-правового регулювання має своїм призначенням регламентацію відповідних питань.

Наведена класифікація конституційно-правових інститутів має узагальнюючий характер і не є вичерпною щодо кожної конкретної країни. Роль і значення того чи іншого головного інституту в структурі загальних інститутів і галузі в цілому визначаються особливостями теорії і практики окремих країн. При цьому головні інститути відрізняються від загальних більшою рухомістю та індивідуалізованістю.

Суттєвим елементом системи конституційного права є його норми. Конституційно-правова норма - це правило поведінки учасників державно-політичних відносин владарювання, яке встановлене або санкціоноване державою, забезпечене її авторитетом і за певних умов - примусом. У конституційно-правових нормах виявляється державна воля, що опосередковує суспільну волю і передусім волю правлячих кіл. Звичайно механізм узгодження цих воель має складний характер. Разом з тим конституційно-правові норми можуть безпосередньо відображати суспільну волю. Це, зокрема, має місце тоді, коли на референдумі вирішується доля конституції або законодавчого акта. Проте і в цих випадках суспільна воля звичайно формується під активним впливом тих політичних сил, які контролюють механізм здійснення державної влади.

Кожна конституційно-правова норма діє в системі інших норм галузі. Тільки в такій взаємодії всі вони виявляють свою справжню природу і зміст. Конституційно-правові норми містяться в різних джерелах, головним з яких є конституція. Норми самих конституцій нерідко відрізняються своєю узагальненістю, відсутністю деталізації. Більше того, у багатьох країнах конституційне регулювання частково здійснюється і за допомогою найбільш узагальнених норм - так званих норм-принципів, які звичайно фіксують окремі положення, ідеї прийнятої в тій чи іншій країні політико-правової теорії.

Наявність норм-принципів характеризує передусім конституції і конституційне право в цілому, хоча подібні норми можна знайти і в джерелах, віднесених до інших галузей права. Окремі з конституційно-правових норм-принципів мають значення для всієї правової системи.

Конституційно-правові норми різняться внутрішньою структурою. Вони нерідко не мають чітко виражених типових елементів такої структури. У багатьох конституційно-правових нормах відсутня гіпотеза. У більшості з них немає і санкції.

За функціональною направленістю конституційно-правові норми можна класифікувати як установчі, регулятивні чи охоронні. Переважна їх більшість належить до установчих і регулятивних.

Установчі норми за своєю суттю не є конкретними правилами поведінки і тому не завжди індивідуалізовані. Вони звичайно фіксують самих суб'єктів конституційного права, насамперед вищі органи держави. Регулятивні норми спрямовані безпосередньо на регулювання державнополітичних відносин владарювання. На їх основі суб'єкти цих відносин наділяються правами і обов'язками. Дія охоронних норм пов'язана із встановленням юридичних заборон. За природою предмета регулювання конституційно-правові норми можна поділити на матеріальні і процесуальні. Процесуальні норми можна знайти в багатьох конституціях, законах та інших джерелах галузі.

Глибоке і всебічне розкриття сучасного розуміння сутності конституційного права неможливе без розгляду світового конституційного процесу, який же, звичайно, зумовлюється еволюцією суспільства і держави у новий та новітній часи. В цьому розвитку виділяються чотири основні етапи. Перший охоплює період з кінця XVIII ст. до закінчення Першої світової війни; другий — період між двома світовими війнами; третій — період від закінчення Другої

світової війни до кінця 80-х років; четвертий — сучасний етап, який розпочався на зламі 80-х—90-х рр. ХХ ст.

Перший, або початковий етап конституційного розвитку — це період становлення та утвердження буржуазного суспільства у передових державах Європи і Америки. Саме тут з'являються перші писані конституції США (1787 р.), Франції (1791 р.), які справили величезний вплив на світовий конституційний розвиток. Якщо американська конституційна модель слугувала зразком для конституцій країн Латинської Америки (перша з них прийнята у Венесуелі 1811 р., в Мексиці у 1824 р., Уругваї — в 1830 р., в Аргентині — в 1853 р.); то французька — для конституцій європейських країн. Крім того, значний вплив справила неписана конституція Великобританії на конституції перших домініонів: Канади 1867 р., Австралії 1900 р., Південно-Африканського Союзу 1909 р. Тільки в кінці періоду з'являються перші конституції у країнах Азії (Японії 1889 р., Китаю 1912 р., Ірану 1906 р.) на Африканському континенті, крім ПАС, тільки Ліберія мала конституцію, прийняту в 1847 р. та скопійовану з Конституції США. Конституції, прийняті в цей період, відносять до т.зв. старих конституцій, більшість з них вже не діє. Чинними залишаються конституції США, Норвегії (1814 р.), Нідерландів (1815 р.), Бельгії (1831 р.), Люксембургу (1868 р.), Швейцарії (1874 р.), Австралії (1900 р.) та деякі інші.

В цілому конституціям цього періоду були притаманні певні загальні риси, які дозволяють скласти уявлення про існуючу конституційну модель. В її основу покладена *ліберальна концепція* конституції як законодавчого акта, покликаного максимально обмежити втручання держави в життя громадянського суспільства і окремого індивіда. Правовий зміст конституції зводився до норм, які регулюють організацію державної влади на основі класичного принципу розподілу влад, а також правове становище особи, що включало її політичні та громадянські права.

Другий етап конституційного розвитку у літературі характеризується такими основними рисами. По-перше, високим ступенем активності конституційної правотворчості: були прийняті десятки нових конституцій, модернізовані деякі старі. Зокрема, прийняті конституції в деяких країнах, які не мали раніше основних законів (Єгипет, Ефіопія, Таїланд та ін.). У старих конституційних державах (Австрія, Іспанія, Мексика, Німеччина та ін.) конституції фіксували зміну форми держави. На сьогодні з них чинними залишаються лише конституції Фінляндії (1919 р.), (Австрії (1920 р.), Латвії (1922 р.), Ірландії (1937 р.), Мексики (1917 р.).

По-друге, зміст конституцій цього періоду, що характеризуються як нові, не зазнали суттєвих змін. У їх підвалинах залишилась та ж ліберальна концепція. Однак розроблені в них принципи, які визначають демократичну організацію державної влади і правове становище особи, набувають на цьому етапі нову якість завдяки фіксації загальнолюдських цінностей, що мають універсальний характер.

По-третє, починають формуватися нові тенденції конституційного розвитку, до яких відносяться: введення до предмета конституційного регулювання нового комплексу суспільних відносин (насамперед, економічних і соціальних); розширення меж втручання держави в життя суспільства та індивідів (визнання її економічної та соціальної ролі); надання конституційного статусу новим інститутам (політичним партіям і профспілкам); поява нової категорії прав і свобод людини (соціально-економічних); запровадження інституту конституційної юстиції тощо.

По-четверте, на основі концепції, що виходила з постулатів марксистської теорії про закономірності розвитку суспільства і держави, була створена принципово нова "соціалістична" конституційна модель, яка знайшла своє відображення у Конституції РРФСР 1918 р., конституціях Угорщини 1919 р., Монголії 1940 р. У цій моделі принцип народного суверенітету був замінений принципом належності державної влади тільки трудящим на чолі з робітничим класом; принцип політичного, економічного та ідеологічного плюралізму — принципом монізму як основи політичної, економічної організації суспільства та його духовного життя (однопартійність, всевладність Рад, безроздільне панування соціалістичної власності та марксистсько-ленінської ідеології): принцип свободи й автономності особи, яка користується широкими правами і свободами — її підлеглості суспільству і державі, наділення її правами і

свободами в інтересах соціалістичного будівництва. Новою тенденцією стало закріплення системи соціальних і економічних прав.

Третій етап призвів до глобалізації конституційного процесу: до нього прилучилися понад 130 нових держав. Цьому етапові притаманна така характерна риса як багатоманітність конституційних моделей та їх різновидів. Основними були: західна конституційна модель, яка склалася на попередніх етапах; соціалістична, представлена радянськими конституціями і конституціями інших соціалістичних країн (Албанія, Болгарія, В'єтнам, КНДР, КНР, Куба, Монголія, НДР, Польща, Румунія, Угорщина, Чехословаччина, Югославія); нова конституційна модель країн, що розвиваються. Кожна із названих моделей мала свої різновиди, свої тенденції розвитку.

Зокрема, розвиток західної конституційної моделі характеризується наявністю двох різновидів, які у державознавстві позначаються як конституції «другої хвилі» (або «нового покоління») та «старі» конституції. До першої групи відносяться конституції, прийняті у розвинутих країнах, де після Другої світової війни ліквідовані тоталітарні режими (ФРН, Греція, Італія, Іспанія, Португалія, Японія), а також конституції Франції 1946 і 1958 рр. До другої групи відносяться конституції інших розвинутих країн (наприклад, закон про Форму правління 1974 р. у Швеції, Конституційний акт 1982 р. в Канаді, конституція Південно-Африканської Республіки 1983 р.). Новацією цих конституцій було введення до предмета конституційного регулювання нового блоку суспільних відносин — економічних і соціальних. У результаті конституція набуває нову якість — стає основним законом не тільки держави, але в певній мірі і суспільства. Нові конституції значно розширили межі втручання держави в економічну, соціальну та духовну сфери життя суспільства, водночас покладаючи на неї відповідні обов'язки перед суспільством у цілому та його членами. В західній науці конституційного права таке явище знайшло своє відображення у новому понятті соціальної конституції. Так, Ф.Ардан пише: «соціальна конституція — це принципи економічної та соціальної організації, введення яких до тексту основного закону стало «звичайним явищем новітнього часу».

Стосовно другого різновиду західної конституційної моделі, то він представлений «старими конституціями», які не зазнали якісних змін (саме в цьому розумінні вони є «старими»). Модернізацію ж, якої вони зазнали, стосувалася в основному двох об'єктів конституційного регулювання: прав і свобод людини, а також зовнішньополітичної діяльності держави. Але головна відмінність цих конституцій від конституцій «другої хвилі» полягала в тому, що «старі» конституції, як і раніше, залишили поза увагою питання економічної та соціальної організації суспільства.

Друга конституційна модель цього етапу була представлена соціалістичними конституціями. Основу цієї моделі склали радянські конституції та у першу чергу Конституція СРСР 1936 р., принципів положення якої відтворювалися основними законами соціалістичних держав, які виникли після Другої світової війни. До них відносилися, зокрема такі: суттєве розширення рамок конституційного регулювання; тотальна етатизація суспільства — підпорядкування державі усіх сфер його діяльності; розгорнута інституалізація марксистсько-ленінської партії як єдиної керівної сили суспільства і держави; посилення і реалізації основного закону. Водночас у 80-і рр. у конституційному розвитку деяких країн (СРСР, Польща, Угорщина, Югославія) накреслились тенденції до певної демократизації. Так, декларувалися деякі нові політичні та громадянські права; уперше запроваджуються їх юридичні гарантії. Однак ці новели не зачіпали у цілому підвалини самої моделі, часто не мали ніякого практичного значення.

Важливою особливістю третього етапу було виникнення нової конституційної моделі у країнах, що розвиваються, яка мала два різновиди: «про радянський» і «прозахідний». Прозахідна модель була представлена в основному конституціями колишніх метрополій. За підрахунками У.Дейла (Великобританія), тільки чиновники міністерства колоній цієї країни розробили конституції для 33 країн британської Співдружності. Але вже з середини 60-х рр. посилювався вплив «соціалістичної» конституційної моделі. Найбільший вплив ця модель справила на конституції країн т.зв. «соціалістичної орієнтації» (Алжир, Бенін, Конго, Ефіопія та ін.). Конституції в цих країнах склалися вже за участю радників із соціалістичних країн, і,

цілком зрозуміло, сприйняли ідеї, принципи та інститути "соціалістичного" конституціоналізму. Водночас у цей період з'явився і новий фактор — взаємовплив конституції самих молодих держав. Прикладом можуть служити конституції Індії 1950 р. і Танзанії 1975 р., положення яких відтворювалися в основних законах багатьох країн, що розвиваються.

На четвертому етапі найбільш характерною тенденцією стало здійснення широкомасштабних конституційних реформ, оновлення практично усього конституційного законодавства. Тільки за період 1989-1995 рр. у світі прийнято близько 100 нових конституцій. На Африканському континенті із 53 держав нові конституції прийняли 36. Цей процес продовжується. В цілому в світовому конституційному просторі відбувається демократизація принципів, норм та інститутів. При цьому, звичайно ж, зберігаються відмінності між конституціями окремих країн, зумовлені історичними особливостями розвитку суспільства і держави. Зокрема, певними особливостями характеризуються конституції Китаю, Куби, КНДР і СРВ, у яких збереглися деякі ідеї та принципи «соціалістичної» моделі; а також у т.зв. мусульманських країнах, в житті яких істотну роль відіграє іслам.

Джерела конституційного права різноманітні й досить відмінні у різних країнах. Відмінності здебільшого пов'язані з різними підходами до розуміння права в цілому, з існуванням різних моделей правових систем. У країнах з так званою континентальною, або романсгерманською моделлю правових систем головними джерелами права є законодавчі акти. Історичні витoki цієї моделі в країнах континентальної Європи - Франції, Німеччині, Іспанії та інших. Право кожної з цих країн впливало на формування загальних характеристик вказаної моделі. Іншою моделлю є англосаксонська, або англо-американська модель правових систем. У країнах, право яких віднесене до цієї моделі, важливе місце серед юридичних джерел займають судові прецеденти. Останні не характерні для країн континентальної Європи і для тих, хто наслідував пропоновані ними зразки.

За відмінностями механізмів нормотворення джерела конституційного права поділяються на формалізовані і неформалізовані. Якщо у першому випадку зміст цих джерел є результатом відносно автономного, спеціалізованого правотворчого процесу, здійснюваного державними органами, то в другому - це не завжди передбачуваний і узгоджуваний підсумок практичної діяльності таких органів. До формалізованих джерел конституційного права належать конституція, різновиди законів, окремі акти глави держави й уряду, парламентські регламенти і судові прецеденти. Неформалізовані джерела - це передусім конституційні звичаї та конституційні угоди.

Головним джерелом конституційного права є конституція. Майже в усіх країнах світу це єдиний нормативний акт вищої юридичної сили (іноді кілька таких актів), що регламентує окремі сторони економічної і політичної організації суспільства, встановлює засади державного ладу і визначає основи правового статусу особи.

Найбільш поширеними є два значення терміна «конституція». Перше значення - це юридична конституція як основний закон, наділений вищою силою щодо інших правових форм. Юридичні конституції відрізняються від звичайного законодавства не тільки за змістом своїх норм, а й за їх характером. Близьким до нього є поняття формальної конституції. Воно охоплює не тільки юридичні конституції як основні закони, а й так звані неписані конституції, які вищої сили не мають. Неписані конституції існують тільки у Великобританії і Новій Зеландії. Вони являють собою досить широку сукупність джерел, нерідко застарілих і навіть архаїчних, до яких належать закони, судові прецеденти, окремі акти глави держави, правові звичаї, конституційні угоди тощо. Найістотнішою особливістю неписаних конституцій є те, що норми законів, які входять до їхнього складу, є нормами звичайного характеру. У конституційній теорії і практиці відповідних країн не вживається поняття основного закону.

Другим поширеним значенням терміна конституція є фактична конституція. Фактична конституція - це реальний порядок організації і здійснення державної влади, фактичні стосунки між державою та особою. Юридична й фактична конституції можуть збігатися. Ті положення юридичної конституції, що узгоджуються з існуючими суспільними відносинами, є реальними, ті, що не узгоджуються, - фіктивними. При цьому питання про реальність або фіктивність тієї чи іншої конституції, включаючи її окремі положення, не слід ототожнювати з питанням про демократичність або реакційність.

Найважливішою рисою конституції як основного закону є вища юри-дична сила. Наочним виявом і водночас підтвердженням якостей конституції як основного закону є особливий порядок її прийняття та зміни. Історично першими способами прийняття конституцій були установчі збори (кон-ституційна асамблея, конвент тощо) і референдум. Установчими зборами прийнято чинну Конституцію США, першу Конституцію Франції, чинну Конституцію Норвегії та деякі інші конституції XIX ст. На референдум виносилася більшість конституційних актів Франції кінця XVIII - початку XIX ст. Нерідко референдуму тут передували розробка і схвалення конституцій установчими зборами. Ті самі способи прийняття конституцій застосовуються і в наш час. Установчими зборами були схвалені або прийняті чинні конституції Італії, Індії, Португалії, Болгарії, Румунії та інших держав. Як спосіб прийняття сучасних конституцій досить широко застосовується референдум. При цьому він звичайно виступає лише як кінцева стадія конституційної правотворчості. іноді, як і раніше, референдуму передують розробка і схвалення конституції установчими зборами (Казахстан, Франція, Туреччина, Росія). Досить поширеним способом прийняття конституції є введення її законодавчим органом (парламентом) на основі так званої кваліфікованої більшості (як правило, 2/3 загальної кількості депутатів). Так були прийняті чинні конституції Австрії, Фінляндії, Швеції, Японії, а також основні закони переважної більшості держав Центральної і Східної Європи та тих, що утворилися на терені колишнього СРСР. Ще одним способом прийняття конституції є введення її одностороннім актом глави держави. Це так звані октроїровані, або даровані, конституції. Вони властиві насамперед країнам з монархічними формами правління. Октроїрованими є конституції Бахрейну, Йорданії, Кувейту, Марокко та деяких інших держав, де глави держав - монархи - зберігають значні владні повноваження.

Спосіб прийняття конституції відіграє важливу роль у визначенні основних характеристик політичного і державного ладу конкретної країни. Певною мірою він впливає і на зміст самого основного закону. Залежно від конкретних способів зміни основних законів варіюється рівень їх жорсткості. При цьому не існує чітких критеріїв, за якими можна було б визначити ступінь жорсткості тієї чи іншої конституції.

Важливим джерелом конституційного права, крім конституції, виступають конституційні закони. Поняття конституційного закону має кілька значень. По-перше, в юридичній теорії багатьох країн конституційними законами називають закони, які вносять поправки і доповнення до конституцій. Звичайно вони, будучи прийнятими, інтегруються з конституційним текстом, інколи існують формально поза рамками цього тексту, виступаючи у ролі доповнення (США). Однак завжди поправки до конституції і сама конституція розглядаються як змістовне ціле. За своєю юридичною силою поправки не відрізняються від основного закону. По-друге, конституційними законами офіційно називають складові частини конституцій деяких країн, які не являють собою єдиний нормативний акт вищої юридичної сили, а становлять певну сукупність таких актів. Наприклад, Конституція Швеції включає три конституційні закони - Форму правління та Акт про свободу друку, прийняті у 1974 р., а також Акт про престолонаслідування 1810 р. Раніше до конституційних законів належав і Акт про рикстаг (парламент), але новий такий акт, прийнятий у тому ж 1974 р., зайняв проміжне положення між конституційними і звичайними законами. Нарешті, по-третє, в юридичній теорії і практиці окремих країн, крім конституційних законів, що замінюють основний закон, виділяють і інші конституційні закони. Останні не є частиною основного закону і пов'язані з ним лише за змістом. Так, в Італії конституційними офіційно визнаються закони, що змінюють саму конституцію, закони, що ухвалюють статuti областей спеціальної автономії, змінюють територію областей, закони, що регулюють діяльність конституційного суду. В конституції цієї країни також передбачено введення конституційних законів, які розширюватимуть коло суб'єктів законодавчої ініціативи.

Помітне місце серед джерел конституційного права окремих країн займають органічні закони. Вони звичайно приймаються для уточнення або доповнення положень конституції на основі так званих бланкетних норм останньої. Такі норми лише визначають коло питань, що мають бути врегульовані органічними законами. По суті, органічні закони встановлюють головні конституційно-правові інститути в цілому або їх основи. Порядок прийняття, зміни і

скасування їх дещо відрізняється від звичайного законодавства, хоча за юридичною силою вони тотожні.

Різновидом законодавчих джерел конституційного права є звичайні закони. Це закони про вибори, громадянство, про організацію та діяльність окремих органів державної влади або їхніх структурних елементів, про надзвичайний стан тощо. Кількість і зміст таких законів у більшості країн прямо залежать від обсягу і змісту самих конституцій: чим детальнішим і ширшим за обсягом є власне конституційне регулювання, тим вужча сфера відповідного законодавчого регулювання. В окремих випадках джерелами конституційного права є систематизовані закони - кодекси. За приклад може правити Виборчий кодекс Франції 1983 р.

До джерел конституційного права слід також віднести прийняті в окремих країнах (іспанія, італія, Португалія) спеціальні нормативно-правові акти - статuti автономій. Порядок прийняття цих актів має свої відмінності в різних країнах, але у будь-якому випадку відповідні процедури ґрунтуються на взаємодії представницького органу автономії і національного парламенту. До того ж у юридичній теорії і практиці італії відоме поняття законів областей - автономних одиниць, на які поділена територія цієї унітарної держави.

Певне значення як джерело конституційного права мають парламентські регламенти (статuti). З їхньою допомогою регулюються організація і діяльність палат парламенту. Як правило, вони мають вигляд єдиного акта, що вводиться рішенням самої палати і не потребує промультименту. В англійських країнах, що сприйняли британську конституційну модель, регламенти являють собою сукупність постійних або тимчасових правил, прийнятих палатами парламенту або встановлених їхніми керівними органами (спікерами).

До джерел конституційного права окремих зарубіжних країн належать деякі акти глави держави та уряду (накази, укази, ордонанси то-що). Наприклад, у державно-правовій практиці Франції має місце введення урядом на основі делегованих парламентом повноважень так званих ордонансів, які підписуються президентом і мають силу законів. Серед них були акти з питань виборчої системи, статусу депутатів парламенту, організації та діяльності державних органів тощо. У переважній більшості країн акти виконавчої влади не посідають помітного місця серед джерел конституційного права, що передусім зумовлене предметом цієї галузі і характером конституційно-правового регулювання.

Судові прецеденти - це рішення вищих судів у конкретних справах, які мають обов'язкове юридичне значення для нижчих або рівних за рангом судових установ при розгляді ними аналогічних або подібних справ. При цьому відповідний характер має не все судове рішення, а лише певні його аспекти - так зване *ratio decidendi* (букв. - основа рішення). Ці аспекти і мають значення судового прецеденту - джерела права. Все інше в судовому рішенні визначається як *obiter dicta* (мимохідь сказане). В англійських країнах судові прецеденти разом з основними законами та законодавством є головними джерелами конституційного права. До конституційно-правових положень, встановлених судовими прецедентами, належать норми, які визначають реалізацію прав і свобод, засоби судового захисту та деякі інші моменти щодо основ правового статусу особи. Судові прецеденти як джерела конституційного права містять також норми, що встановлюють принципи судоустрою і судочинства. В окремих країнах (Великобританія) вони визначають умови здійснення повноважень уряду, його взаємовідносини з парламентом тощо. Судові прецеденти мають два смислових різновиди: а) прецеденти, в яких сформульовані норми так званого загального права і які історично становлять першооснову прецедентного права - сукупності всіх діючих судових прецедентів; б) прецеденти, пов'язані з тлумаченням конституції і відповідного законодавства.

Конституційно-правові звичаї. Слід розрізняти звичаї як форми юридичні (правові звичаї) і неюридичні (норми, встановлені на основі однакової практики політичного змісту). Якщо законотворчість - це створення конкретних нормативних актів, то правовий звичай є результатом досить абстрактної суспільної практики, в якій неможливо розмежувати нормотворчий процес та його результат. Правові звичаї мають таку саму юридичну силу, як і законодавство та судові прецеденти, але, на відміну від законів і судових прецедентів, які мають офіційну писану форму, звичаї такої форми не мають. Об'єктивно у процесі систематизації права звичаї замінюються на інші, формалізовані джерела, хоча така ситуація нетипова для галузі конституційного права.

Конституційні угоди. Вони сприймаються як засіб регулювання практично в усіх країнах англосаксонської моделі права. Але їхня роль у цьому регулюванні в різних країнах неоднакова. Найбільше значення конституційні угоди мають у Великобританії, де з їхньою допомогою регламентуються найважливіші питання державного ладу. Деякі з цих угод формулюються так: монарх повинен призначати на посаду прем'єр-міністра особу, яку підтримує більшість у нижній палаті парламенту. Прем'єр-міністр визначає склад кабінету (уряду). Міністри мають бути членами парламенту. Монарх здійснює свої владні правомочності за порадою міністрів. Члени уряду несуть колективну та індивідуальну політичну відповідальність перед парламентом (нижньою палатою). В інших країнах більшість відповідних положень можна знайти в текстах основних законів. Аналізуючи природу норм конституційних угод, треба мати на увазі те, що вони також не є юридичне обов'язковими. Волевиявлення з приводу створення цих норм не передбачає надання їм такого характеру.

Семінарське заняття 2

Тема 3. Конституційно-правовий статус людини і громадянина

Питання для усного опитування та дискусії

- 2.1. Поняття та принципи конституційно-правового статусу людини і громадянина
- 2.2. Права та свободи особи в теорії конституціоналізму та їх класифікація.
 - 2.2.1. Особисті права та свободи.
 - 2.2.2. Політичні права та свободи громадян.
 - 2.2.3. Соціально-економічні та культурні права і свободи громадян
- 2.3. Конституційні обов'язки громадян за рубежом.
- 2.4. Правові гарантії реалізації та захисту конституційних прав та свобод громадян за рубежом.
- 2.5. Інститут омбудсмена в зарубіжних країнах.
- 2.6. Поняття та характерні риси інституту громадянства у зарубіжних країнах.
- 2.7. Способи набуття громадянства за рубежом.
- 2.8. Підстави припинення громадянства в зарубіжних країнах.
- 2.9. Безгромадянство та багатогромадянство.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: правовий статус особи, принципи конституційного статусу особи, конституційні права та свободи громадян, конституційні обов'язки громадян, особисті права та свободи, політичні права та свободи, соціально-економічні права, культурні права, гарантії прав та свобод, громадянство, набуття громадянства, припинення громадянства, філіація, натуралізація, вихід з громадянства, втрата громадянства, позбавлення громадянства, гарантії захисту громадянства, апатризм, біпатризм.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

Права людини в теорії, та і в державно-правовій практиці прийнято розглядати, як основу конституціоналізму. Теоретичне обґрунтування прав і свобод людини пов'язане з теорією природного права, і пізніше – концепцією прав людини і громадянина, що є однією зі складових цієї теорії. За цією теорією, люди природно є носіями незалежних від влади прав, які існують поза волею держави, але держава повинна додержуватись і захищати їх. З цією метою природні права і свободи закріплюються в законодавстві. Ідея про те, що люди від народження є вільними та рівними у правах, що їм в силу народження належить ряд природних прав (свобода, власність, безпека та опір гнобленню...) була покладена в основу перших конституційних актів, прийнятих у ході Англійської, Американської, Французької буржуазних революцій XVII-XVIII ст. У подальшому жодна держава, яка претендувала на те, щоб називатися демократичною, не могла не зафіксувати в своїй конституції певний перелік прав людини. Цим самим права людини набували юридичну форму і становилися найважливішим інститутом конституційного права.

У вітчизняній і зарубіжній літературі при визначенні змісту концепції прав людини і громадянина правильно вказується, що вона відображає дуалізм у поглядах на громадянське суспільство і державу. Природні права, як зазначалося, належать людині безпосередньо. Роль держави при цьому зводиться до їх захисту та забезпечення умов для їх реалізації. До цих прав відносять різні права і свободи людини, пов'язані з її існуванням та діяльністю.

Ця сукупність природних прав позначається терміном «права людини». На відміну від таких прав і свобод, «права громадянина» визначаються і встановлюються державою. Основне їх призначення – забезпечити участь людини у державно–політичному житті шляхом надання їй відповідних юридичних можливостей. В конституційній теорії і практиці права людини і громадянина нерідко ототожнюються з особистими і політичними правами.

Щодо *відмінностей між правами людини і правами громадянина*, то їх можна виявити на основі аналізу формулювань відповідних статей зарубіжних конституцій. Для позначення суб'єкта прав людини звичайно використовуються формулювання «кожний», «усі», «кожна людина», «ніхто», «жодна людина» або словосполучення абстрактного характеру типу «визнається право», «гарантується свобода» (мається на увазі, що вони відносяться до концепції людини). Що ж до прав громадянина, в статтях конституцій прямо вказується: «громадяни мають право», «громадяни можуть...», «кожний громадянин», «громадяни зобов'язані...», «громадянин... проходить військову службу...». В конституціях деяких держав права громадянина формулюються як права народу (Японія) або як права людей певної національної (етнічної) належності (Іспанія, ФРН). Але й тут наявність їх безпосередньо пов'язується зі станом громадянства.

Існують два основних способи конституційного формулювання прав і свобод – *позитивний* і *негативний*. При *позитивному* способі конституція встановлює або констатує, що суб'єкт володіє певним правом. Наприклад, Конституція Литви у ст. 32 фіксує: «Громадянин може вільно пересуватися та обирати собі місце проживання у Литві, може вільно виїжджати з Литви». Тут суб'єкт права прямо вказаний – громадяни Литви.

Негативний спосіб являє собою конституційну заборону будь-якому суб'єкту порушити або обмежити певне право або певну свободу. Найбільш характерний приклад негативного способу дає Конституція США. Так, згідно з V поправкою «ніхто не повинен примушуватися свідчити проти самого себе в кримінальній справі», а відповідно до VIII поправки «не повинні вимагатися надмірно великі застави, стягуватися надмірні штрафи, накладатися жорстокі та незвичайні покарання». Цей спосіб отримав найбільш широке розповсюдження у Великобританії, де права і свободи не зафіксовані в нормах права, але передбачаються з тими обмеженнями, які встановлені парламентськими статутами і судовою практикою. З цього приводу знаний англійський державознавець А.Дженінгс писав, що права на свободу слова немає, як немає, скажімо, «права зав'язувати шнурок на черевіку»... Людина може говорити усе, що їй заманеться, при умові, що вона не порушує законів, які стосуються зради, закликів до заколоту, клевети, непристойності, богохульства, порушення присяги, державної таємниці тощо. Отже, при такій системі визначення обсягу правосуб'єктності громадянин може робити усе, що не заборонено. Закон установлює не рамки можливого, а покладає межу неможливого.

Форма й обсяг конституційного закріплення прав, свобод і обов'язків людини і громадянина в різних країнах мають як загальні риси, так і свої особливості, зумовлені не в останню чергу національними традиціями в розвитку конституційно–правової теорії та практики. Для переважної більшості конституцій характерним є наявність спеціальних розділів, в яких фіксуються права, свободи та обов'язки.

Каталог прав і свобод людини і громадянина на сучасному етапі містить понад 150 найменувань. Проголошені в конституціях та інших нормах конституційного права, вони звичайно мають різний характер і зміст. Тому чимале значення має їх класифікація та систематизація, що полегшило би вивчення та аналіз, пов'язаних з цим інститутом правових проблем.

У літературі існують різні погляди на систему прав і свобод людини (позитивні і негативні, індивідуальні і колективні, договірні і звичайні права і т.д.). Широко поширена теорія про «три покоління» прав людини. Відповідно до цієї теорії права людини в залежності від часу проголошення діляться на три покоління. До першого покоління відносяться громадянські та

політичні права, які були сформульовані в результаті формування буржуазного суспільства. До другого покоління відносяться соціально-економічні права, пов'язані з появою соціалістичного суспільства. До третього покоління відносяться так звані колективні права, що сформувалися після Другої світової війни.

Основні права і свободи людини класифікуються і за іншими критеріями (єдність і однорідність, за формою закріплення, за формою і за характером здійснення і т.д.)

Друга підстава класифікації також пов'язана з суб'єктами прав, свобод і обов'язків. Мова йде про їх поділ на *індивідуальні* та *колективні*. Зрозуміло, індивідуальне право часто може здійснюватися колективно, але відмінність його від колективного права в тому, що воно сповна може здійснюватися і захищатися індивідуально, тоді як права колективні за своєю природою індивідуально здійснити неможливо. Наприклад, право на страйк колективне тому, що індивідуальний страйк – не страйк, а прогул. У більшості ж випадків права, свободи й обов'язки людини і громадянина за характером своїм індивідуальні. Що ж до колективних прав, то крім вказаного вище права на страйки, суб'єктами якого можуть бути тільки трудові колективи або профспілки, такими правами за логікою речей є права різного роду меншин (національних та інших).

Деякі американські автори пропонують поділ прав і свобод на першорядні (суттєві) і другорядні (менш суттєві). До першої групи відносяться право на свободу, право на рівність, свобода пересування, свобода висловлювання думок, свобода совісті, громадянство і право голосу, право на справедливе кримінальне правосуддя. Усі решта права і свободи відносяться, отже, до категорії «менш суттєвих».

Основні права і свободи забезпечують різні сфери життя людини: особисту, політичну, економічну, культурну. Відповідно до цього можна виділити основні права і свободи людини і громадянина: 1) у сфері особистої безпеки та приватного життя, 2) в області державної та суспільно-політичного життя, 3) в області економічної, соціальної та культурної діяльності.

Основні права і свободи людини, які отримали своє закріплення в Конституції, охоплюють всі головні сфери життя і діяльності людини, відповідають загально визнаним міжнародним переліку прав і свобод. Отже, основні права і свободи можна підрозділити на три групи залежно від характеру відносин, що виникають між індивідуумом і державою, а також між самими індивідуумами. По-перше, особистість як член громадянського суспільства наділяється певними соціально-економічними правами і свободами; по-друге, особистість як член політичної спільності наділяється певними політичними правами і свободами. І, нарешті, по-третє, як фізична особа особистість наділяється певними особистими правами і свободами. Хоча цей поділ і не можна визнати вичерпним, воно, тим не менш, полегшує аналіз конкретних прав і свобод.

Особисті права і свободи – це категорія прав і свобод, що прямо не стосуються стану громадянства, на відміну від політичних прав і свобод.

До цієї категорії насамперед належить особиста недоторканість (особиста свобода). Її головний зміст – захист від необгрунтованих арештів. В конституційній теорії та практиці Франції та деяких інших країн прийняте ширше поняття безпеки особи, яке містить не тільки гарантії від безпідставних арештів і утримання під вартою, а й сукупність процесуальних гарантій прав особи в судовому процесі.

До змісту поняття особистих прав і свобод входять так звані свободи приватного життя – недоторканість житла, таємниця кореспонденції, свобода вибору місця проживання, свобода пересування, права і свободи, пов'язані із шлюбним станом та сімейними відносинами тощо. Конституційні положення про свободу від посягань на інформацію приватного характеру конкретизуються відповідними законами. Свободи приватного життя є об'єктом постійних посягань з боку каральних органів. У боротьбі зі злочинністю технічне перехоплення інформації, зовнішнє спостереження або інші види подібної діяльності є звичайною поліцейською практикою. Її основи встановлюються спеціальними законодавчими актами.

Політичні права і свободи у поєднанні з особистими утворюють так званий традиційний каталог прав і свобод. У різних формах та обсязі вони проголошуються в усіх конституціях. Для нормального розвитку політичного життя кожної країни найбільше значення мають свобода слова (свобода висловлення своїх думок), свобода друку, свобода зборів, мітингів та процесій,

свобода асоціацій (право на утворення об'єднань), право петицій (звернень до державних органів), виборче право та деякі інші. Більшість з них може бути поділена на елементи, які також нерідко сприймаються як окремі права і свободи. Наприклад, поняття виборчого права охоплює право обирати, бути обраним, брати участь у виборчій кампанії тощо. Свобода асоціацій передбачає право на утворення політичних партій, профспілок тощо.

Свобода слова – це і самостійне правове явище і елемент свободи друку або свободи зборів. Предметнішим є поняття свободи висловлення своїх думок, яке означає, що особа може вільно висловлювати думки у приватних бесідах і листуванні, на мітингах і зборах, через засоби масової інформації.

На особливу увагу заслуговує виборче право. Як суб'єктивне право особи (громадянина) воно поділяється на активне в пасивне виборче право. Активне виборче право – це встановлене законом право громадянина брати участь у виборах в органи державної влади насамперед шляхом голосування. Пасивне виборче право означає право балотуватись на відповідні посади, тобто право бути обраним.

Однією з важливих свобод є свобода союзів та асоціацій. Вона означає законодавче визнання за всіма громадянами права на створення професійних союзів для захисту своїх інтересів. Свобода асоціацій означає надання громадянам права на створення політичних партій та інших політичних організацій.

Особливу групу основних прав і свобод людини і громадянина утворюють права і свободи, які входять до блоку *економічних, соціальних і культурних прав і свобод*. У зарубіжній доктрині ці права і свободи завжди інтерпретувалися як такі, що мають особливий характер. Вважається, що ступінь і форми гарантованості соціальних і економічних прав з боку держави знаходиться в залежності від стану економіки, тобто «соціальної дієздатності» держави. З цієї причини конституційно-правовий режим їх регулювання, відповідно до цієї доктрини, повинен бути оптимально гнучким і відлитим у систему загальних настанов на соціальну захищеність.

Економічні, соціальні та культурні права і свободи – це ті, які покликані гарантувати людині можливість задовольняти свої життєві потреби, отримати від держави захисту своєї економічної свободи, соціальних пільг, а також вільного доступу до культурних цінностей, свободи творчості та наукових досліджень. Зауважимо, що в наш час у переважній більшості країн розуміння цього блоку прав і свобод базується на концепції соціальної держави, сутністю якої є принципи відповідальності останньої за забезпечення прожиткового мінімуму.

Найважливішим із цієї категорії прав і свобод, безумовно, є право на володіння і розпорядження приватною власністю. Це фундаментальне право забезпечене усіма засобами юридичного захисту від зазіхань як з боку окремих осіб, так і органів державної влади.

Право на працю і пов'язані з ним права та свободи громадян у конституціях зарубіжних країн неоднаково визначається. Так, в Конституції Італії право на працю закріплено у вигляді такої формули: «Італія – демократична республіка, побудована на праці» (ч. 1 ст. 1).

Із правом на працю в демократичних державах пов'язане право на страйк, яке в конституціях згадується тільки як один із засобів захисту трудових інтересів громадян. Більш докладно це питання регламентується у поточному законодавстві (Великобританія, США, Франція та ін.). Натомість у конституціях постсоціалістичних держав право на страйк зустрічається досить часто (ст. 38 Конституції Македонії, ст. 40 Конституції Румунії та ін.).

Право на охорону здоров'я включає ряд прав і гарантій і по-різному закріплюється в конституціях. Говорячи про існуючу практику закріплення цього права у законодавстві, необхідно виходити з того, що в різних країнах є свої особливості. Наприклад, право на охорону здоров'я реально залежить від системи медичної допомоги у державі (є ліберальна медицина в США, страхова медицина у більшості країн, державна медицина у Великобританії тощо).

Право на освіту і тісно пов'язана з ним академічна свобода є одним з найбільш суттєвих прав людини, які зумовлюють не тільки соціальне просування людини, але і його суспільний статус. Практично в усіх країнах освіта відноситься до числа пріоритетних сфер укладення державних коштів. Вільний доступ до культурних цінностей належить до свобод т.зв. третього покоління і природно стало закріплюватися в конституціях порівняно нещодавно. До того ж розробники конституцій це право пов'язують із академічною свободою і правом на захист інтелектуальної власності.

Права і свободи людини – це явище юридичне. Вони не можуть бути забезпечені в ізоляції від усієї системи правового регулювання. Юридичні гарантії безпосередньо створюють умови і засоби для реалізації, захисту прав особистості.

Юридичні гарантії поділяються на нормативні та інституційні. Права і свободи нормативно забезпечені за використанням, якщо в країні розвинена система юридичного регулювання, що підтримує принципи особистої свободи. Ця система сама по собі є нормативною гарантією, якщо вона логічна, погоджувальна, доступна і володіє іншою подібною рисою.

До нормативних гарантій слід віднести також встановлені законом або фактично сформовані правила. Однією з таких гарантій є презумпція невинуватості. Презумпція невинуватості забезпечує цілий комплекс прав особистості: право на життя, свободу, власність, справедливе правосуддя і інші. Вона хоча б зовні захищає людину від держави і суспільства, які не відмовилися б переслідувати осіб, у винності яких вони переконані, хоча і не є достатніми і законно отриманими доказами.

Ознайомлення з державно-правовою практикою зарубіжних країн свідчить, що свавілля та порушення прав людини обмежують також:

- правило Habeas corpus: будь-яка затримана особа має право вимагати, щоб вона постала перед судом. У разі відсутності доказів, які підтверджують обґрунтованість затримання, посадові особи зобов'язані негайно звільнити затриманого за наказом суду;
- правило Mandamus (букв. з латині – «ми наказуємо») застосовується в англосаксонському праві: особа може звернутися до суду за захистом права, порушеного третіми особами, чиновниками, органами влади, нижчестоячими судами. У відповідь на таке звернення суд виносить наказ (mandamus), яким ухвалює відновити порушене право;
- правило Міранди (сформульоване Верховним судом США у справі «Міранда проти Арізони»): особа має право утримуватися від самозвинувачення і суд не може використати його свідчення, отримані під час перебування під вартою без дотримання належної процедури.

До інституційних гарантій відносяться установи, які здійснюють контроль за дотриманням прав неповнолітніх, підопічних осіб, ув'язнених. Можна назвати і міжнародні та регіональні правозахисні організації (Комітет з прав людини ООН, Європейська Комісія з прав людини і Європейський суд з прав людини).

Громадянство є засобом інституціоналізації принципів взаємовідносин держави і особи. Стан громадянства створює взаємні права і обов'язки, Держава поширює свою владу на громадянина як на своїй території, так і поза її межами, і може вимагати від нього виконання певних дій. Водночас громадянин може претендувати на захист своїх законних інтересів з боку держави або на їх захист від протизаконних дій самих державних органів. Тільки на основі громадянства особа наділяється всією повнотою конституційних прав і свобод. Зокрема, стан громадянства визначає обсяг її правоздатності у сфері відносин владарювання. Характерними рисами громадянства є фактичний і правовий характер зв'язку між державою і особою; взаємність їх прав та обов'язків, стійкість громадянства, яка проявляється в його безперервності у часі і просторі; поширення на громадянина сувереної влади держави як всередині країни, так і за її межами.

Загальне визначення поняття громадянства повинно відбивати правові особливості, властиві громадянству держави будь-якого типу, привести до загального юридичного знаменника громадянство держав, відмінних по своїй сутності, і за формою.

Громадянство – це двосторонній правовий зв'язок, що складається з взаємних прав і обов'язків особи і держави, встановлених законодавством відповідної держави. Ці права і обов'язки становлять зміст громадянства будь-якої держави. Зміст громадянства як правового явища охоплює права і обов'язки держави і особи по відношенню один одного і відносяться до сфери внутрішньодержавного права.

Особливою якістю, що характеризує правовий зв'язок між особою і державою, є його стійкість. *Стойкість громадянства* – його найважливіша ознака, його юридичний критерій. Громадянство є стійким в силу того, що права і обов'язки, що становлять його зміст, також стійкі. Однак права й обов'язки, що входять у зміст громадянства, у свою чергу, стійкі саме тому, що входять у його зміст. Стойкість громадянства залежить від стійкості прав і обов'язків,

що входять у його зміст. Стійкість громадянства в часі проявляється в його безперервності. Історія права знає випадки, коли громадянство визнавалося нерозривним, незмінним зв'язком. Однак сьогодні нерозривність не характерна для громадянства. Безперервність громадянства означає збереження громадянства з моменту його придбання відповідно до умов, визначених законодавством конкретної держави, аж до його втрати також відповідно до умов, встановленими законодавством даної держави.

Крім правової стійкості, громадянство володіє ще однією ознакою. Воно засновано *на фактичному зв'язку особи з державою*, яка на власний розсуд встановлює умови набуття і втрати свого громадянства. Умови ці різноманітні і відрізняються в різних державах. Однак у їхній основі лежить загальна ознака: всі вони виходять із необхідності фактичного зв'язку громадян з відповідною державою.

Самостійну групу пов'язаних із громадянством відносин, регульованих нормами права, становлять відносини із приводу набуття громадянства. Однак під таку характеристику навряд чи підпадають відносини, у яких відсутнє спеціально виражене волевиявлення особи про набуття громадянства. До їхнього числа відносяться всі відносини, пов'язані із набуттям громадянства за народженням. У результаті за цією ознакою всі відносини по набуттю громадянства (а відповідно і регулюючі їх правові норми) можна поділити на відносини із приводу набуття громадянства: а) за народженням (походженням); б) прийомом до нього (укоріненням, натуралізацією); в) відновленням у громадянстві.

Набуття громадянства *за народженням* (походженням) регулюється законодавством залежно від громадянства батьків (так зване «право крові») і залежно від місця народження (так зване «право ґрунту») або за допомогою комбінації цих двох принципів. «Право крові» (*jus sanguinis*) означає, що особа, народжена від громадян даної держави, набуває її громадянство незалежно від місця народження. Таким чином, «право крові» означає державну приналежність батьків, а не їхню національність. «Право ґрунту» (*jus soli*) означає, що особа, яка народилася на території відповідної держави, надобуває її громадянство незалежно від громадянства своїх батьків.

Як відомо, *натуралізація* – це прийом до громадянства іноземного громадянина за його бажанням. У світовій практиці – це тривалий процес, як би поступове входження в громадянство. Для цього, як правило, потрібен певний строк проживання в країні, володіння державною мовою, наявність законного джерела існування.

Поновлення в громадянстві можливо для осіб, які перебували в громадянстві даної держави, але потім через якісь причини втратили його. Законодавчій практиці відомі численні випадки відновлення в громадянстві осіб, що раніше втратили його у зв'язку з подіями, що носять як внутрішній, так і міжнародний характер. Крім слова «поновлення» іноді застосовується термін «*реінтеграція*» – воз'єднання зі своєю попередньою державою.

Існує такий спосіб набуття громадянства як *репатріація*. Репатріація застосовується у досить своєрідних випадках, коли громадянство втрачали великі маси населення в силу важливих історичних причин.

Набуття громадянства можливо також по підставах, передбачених міжнародними договорами. Однією з таких підстав є *оптація*, тобто вибір громадянства при зміні державного кордону держави. Іноді застосовується термін «трансферт».

Бувають додаткові варіанти набуття громадянства, які іноді згадуються як самостійні, але присуті вони є різновидами натуралізації, або способами, що полегшують її. Наприклад, громадянство може бути набуто шляхом укладення шлюбу. Ще одним різкішим способом набуття громадянства є так зване дароване громадянство. Дароване (октройоване) громадянство надається за особливі заслуги в особливому порядку.

Для характеристики інституту громадянства важливими є питання припинення громадянства, а саме: вихід із громадянства, власне втрата громадянства і позбавлення громадянства.

Під *виходом* з громадянства розуміється його припинення по волевиявленню громадянина або його представника (для неповнолітніх і недієздатних осіб). Однак відмова від громадянства не є вольовою дією одностороннього характеру. Інший обов'язковий елемент відносин, пов'язаних з відмовою від громадянства, – одержання на це дозволу держави. Вихід із

громадянства здійснюється у вільному або дозвільному порядку. У більшості країн прийнята дозвільна процедура виходу з громадянства. Заяву про вихід розглядають компетентні органи. Вони враховують юридичні й фактичні обставини, що склалися у зв'язку з цією заявою, і за певних умов можуть відмовити. Проте в жодній з розвинутих країн можливість виходу з громадянства не заперечується.

У ряді випадків держава може відмовити в проханні про вихід з громадянства або відстрочити її задоволення. Законодавством окремих країн передбачено власне *втрату* громадянства, тобто автоматичну втрату громадянства за певних умов. Найчастіше умовою такої втрати громадянства є натуралізація в іншій державі. Звичайно, в країнах, де встановлений дозвільний порядок виходу з громадянства, не припускається його автоматична втрата. У країнах, де визнаний принцип вільного виходу з громадянства, автоматична втрата його є звичайною процедурою. Підстави для втрати громадянства залежать від специфіки конкретної держави. В багатьох країнах вона відбувається автоматично в зв'язку з добровільним набуттям іноземного громадянства, поступленням на цивільну або військову службу іншої держави.

Однією з форм припинення громадянства є його *позбавлення*. Позбавлення громадянства, набутого в порядку філіації, називається денационалізацією, а позбавлення натуралізованого громадянства – денатуралізацією. Денатуралізація є досить звичайною процедурою. Вона нерідко пов'язана з різного роду протиправними діями, зокрема з набуттям особою громадянства з порушенням закону. Відносно ординарний характер денатуралізації зумовлений тим, що в зарубіжній політико-правовій теорії поширена концепція, за якою юридичний зв'язок між державою і натуралізованим громадянином вужчий за обсягом встановлених прав і обов'язків і менш стійкий, ніж зв'язок між державою та її природженим громадянином.

Що ж стосується денационалізації, то її можливість пов'язується з державним суверенітетом. Тим самим має місце сполучення кримінально-правової і конституційно-правової відповідальності. Проте законодавство переважної більшості країн не припускає денационалізацію, пов'язуючи це з тим, що громадянство за народженням є одним з невідчужуваних, природних прав людини.

Приїом до громадянства – найбільш детально регламентований спосіб набуття громадянства. Про це свідчить велика кількість норм, що регулюють умови і порядок набуття громадянства іноземними громадянами і особами без громадянства. Для прийому до громадянства встановлені вимоги віку, дієздатності, постійного проживання на території держави і відмова від громадянства інших держав.

Серед цих умов найбільш скрутним для іноземних громадян і осіб без громадянства є тривалий строк проживання. У країнах СНД встановлені різні строки: від мінімального, встановленого Росією – це 5 років безупинно від дня одержання «посвідки на проживання» до дня звернення із заявою, Азербайджаном, Кыргызстаном, Узбекистаном і Україною, до максимального, встановленого в законах Грузії, Казахстану, Молдови – в 10 років. Найбільш мінімальний набір вимог пред'являє Азербайджан: «Особа без громадянства, іноземна особа, що проживає на території Азербайджанської Республіки протягом останніх п'яти років і представила документ про знання державної мови Азербайджанської Республіки, незалежно від походження, расової й національної приналежності, роду, відношення до релігії, політичних і інших переконань... може бути прийнята в громадянство Азербайджанської Республіки»

Більшість країн ставлять більше додаткових умов: 1) визнання і виконання законів держави; 2) володіння державною мовою; 3) наявність законного джерела існування на території держави; 4) принесення Клятви вірності державі.

Треба сказати, що натуралізуватись, тобто стати громадянином якоїсь країни, особливо високорозвинутої, дуже важко. Ці складнощі створюються свідомо, щоб захистити свою країну від небажаних елементів.

Законодавство та адміністративна практика визначають також інші умови, що обмежують можливість натуралізації. Серед них слід назвати наявність певного рівня матеріального добробуту, кваліфікації та професійної підготовки, повагу до закону, відсутність заборгованості щодо податків, сімейний стан.

Поряд з додатковими умовами, що перешкоджають одержанню громадянства всіма бажаними, існують положення, що полегшують прийом до громадянства.

По-перше, в деяких країнах може бути *скорочено термін укорінення*. Також порядок натуралізації може бути спрощений. У науці конституційного права спрощений порядок натуралізації носить назву *ресстрація*. Спрощеним є порядок реінтеграції, тобто поновлення в громадянстві, про що мова піде пізніше. У деяких країнах спрощена процедура натуралізації встановлена для осіб корінної національності (Болгарія, Греція, Ізраїль, ФРН та ін.).

Обставини, що служать підставами припинення громадянства, визначаються внутрішнім законодавством кожної держави, а в деякій частині – і міжнародними договорами.

Проте в законодавстві зарубіжних держав питання припинення громадянства регулюються досить типово, що дозволяє виділити декілька форм припинення громадянства. Кожній формі відповідають обставини, з якими законодавством зв'язується припинення стійкого правового зв'язку особи і держави, а також процедура вирішення цих питань. Зарубіжному законодавству відомі такі підстави припинення громадянства: вихід із громадянства, власне втрата громадянства і позбавлення громадянства.

Під *виходом з громадянства* розуміється його припинення за волевиявленням громадянина або його представника (для неповнолітніх і недієздатних осіб). Однак відмова від громадянства не є вольовою дією одностороннього характеру. Інший обов'язковий елемент відносин, пов'язаних з відмовою від громадянства, – одержання на це дозволу держави.

Вихід із громадянства здійснюється у вільному або дозвільному порядку. У більшості країн прийнята дозвільна процедура виходу з громадянства. Заяву про вихід розглядають компетентні органи. Вони враховують юридичні й фактичні обставини, що склалися у зв'язку з цією заявою і за певних умов можуть відмовити. Проте в жодній з розвинутих країн можливість виходу з громадянства не заперечується.

Під припиненням громадянства з ініціативи держави розуміється втрата громадянства незалежно від волі громадянина або всупереч його волі.

Законодавством окремих країн передбачено власне *втрату* громадянства, тобто автоматичну втрату громадянства за певних умов. Найчастіше умовою такої втрати громадянства є натуралізація в іншій державі. Звичайно, в країнах, де встановлений дозвільний порядок виходу з громадянства, не припускається його автоматична втрата. У країнах, де визнаний принцип вільного виходу з громадянства, автоматична втрата його є звичайною процедурою.

Підстави для втрати громадянства залежать від специфіки конкретної держави. У багатьох країнах вона відбувається автоматично в зв'язку з добровільним набуттям іноземного громадянства, вступом на цивільну або військову службу іншої держави.

Однією з форм припинення громадянства є його *позбавлення*. Позбавлення громадянства, набутого в порядку філіації, називається денационалізацією, а позбавлення натуралізованого громадянства – денатуралізацією. Денатуралізація є досить звичайною процедурою. Вона нерідко пов'язана з різного роду протиправними діями, зокрема з набуттям особою громадянства з порушенням закону. Відносно ординарний характер денатуралізації зумовлений тим, що в зарубіжній політико-правовій теорії поширена концепція, за якою юридичний зв'язок між державою і натуралізованим громадянином вужчий за обсягом встановлених прав і обов'язків і менш стійкий, ніж зв'язок між державою та її природженим громадянином. Що ж стосується денационалізації, то її можливість пов'язується з державним суверенітетом.

Семінарське заняття 3

Тема 3. Політичні партії та партійні системи світу

Питання для усного опитування та дискусії

- 3.1. Політичні партії: поняття та основні види.
- 3.1.1. Поняття та ознаки політичної партії.
- 3.1.2. Історія розвитку інституту політичних партій.
- 3.1.3. Класифікація політичних партій.

- 3.2. Види партійних систем за рубежем.
- 3.2.1. Поняття партійної системи.
- 3.2.2. Однопартійні системи.
- 3.2.3. Двопартійні системи.
- 3.2.4. Багатопартійні системи.
- 3.3. Фінансування діяльності політичних партій.
- 3.3.1. Види джерел фінансування політичних партій.
- 3.3.3. Інші джерела фінансування політичних партій.
- 3.4. Організаційно-правові аспекти діяльності політичних партій
- 3.4.1. Організаційно-оформлені політичні партії.
- 3.4.2. Особливості діяльності організаційно-неоформлених політичних партій

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: політичний плюралізм, політична партія, соціальна база партії, організаційно оформлені політичні партії, фінансування політичних партій, партійна система, багатопартійність.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

- правова природа та призначення політичних партій;
- інституціоналізація політичних партій;
- джерела фінансування політичних партій;
- поняття та види партійних систем;
- особливості конституційно-правового статусу політичних партій в Україні.

Під політичною партією розуміють активну частину населення, у більшості випадків однодумців, об'єднану в політичну організацію, мета якої реалізація політичних інтересів не тільки своїх членів, але й певної частини народу. Функціональне призначення партії – завоювання та здійснення державної влади, при цьому партія керується певними ідеологіями.

Основні риси, що характеризують суть партії, виділив учений Дж. Ла Паламбра. Він вважає, що по-перше, будь-яка партія є носієм певної ідеології або принаймні відбиває конкретну орієнтацію, бачення світу й людини. По-друге, будь-яка партія ставить за мету завоювання влади заради здійснення своїх програмних завдань, які можуть передбачати в окремих випадках зміну соціально-економічного ладу, а в інших – коригування в інтересах певних верств суспільства. По-третє, будь-яка партія є організацією, тобто тривалим у часі об'єднанням людей. По-четверте, будь-яка партія ставить за мету забезпечити собі підтримку народу.

Політичні партії в сучасному розумінні подібні за головними принципами до стародавніх партій античного світу. Адже зберігається основна мета – завоювання та здійснення владних повноважень і функцій. Тобто, це явище не винахід нового часу, а властива риса громадянського суспільства.

В сучасному житті політичні партії виступають як істотний, а іноді навіть, як вирішальний елемент політичної системи, що є одним із найважливіших досягнень цивілізації, необхідний в суспільному житті інститут.

Інституціоналізація політичних партій виявляється у створенні розгорнутої правової основи їхньої організації і діяльності. Поняття інституціоналізації охоплює регламентацію порядку утворення партій, фіксацію в законодавстві загальних вимог щодо формування програмних і організаційних документів, внутрішньої структури і членства, фінансування діяльності та регулювання деяких інших питань.

Під інституціоналізацією політичних партій розуміють процес перетворення політичних партій зі звичайної асоціації громадян у повноцінний конституційно-правовий інститут. У цьому випадку інституціоналізація асоціюється не тільки з процесом правового оформлення діяльності політичних партій, але і з його наслідком. Адже перетворення політичної партії із асоціації громадян у конституційно-правовий інститут відбулося тільки після того, як був визначений статус і порядок діяльності політичних партій.

Як засвідчує аналіз законодавства зарубіжних країн, у практиці багатьох з них накопичено значний досвід правового регулювання засад організації та діяльності партій. Важливими, є три моменти: 1) місце та роль політичних партій у суспільстві та державі, що передбачає правове розв'язання багатьох проблем; 2) порядок створення, призупинення діяльності та розпуску партій; 3) проблема фінансування політичних партій.

Визнання значущості політичних партій, яку вони набули на початку ХХ ст. в Західній Європі, супроводжувалося наданням їм конституційного статусу. В конституціях, прийнятих між світовими війнами у Австрії, Німеччині, Чехословаччині, вперше з'явилися згадки про політичні партії. Проте відповідне конституційне регулювання здійснювалося звичайно у зв'язку з парламентськими виборами або з організацією парламенту.

Конституціоналізацію політичних партій здійснено практично в усіх посттоталітарних державах, де в минулому будь-які політичні партії, крім правлячої, заборонялися і придушувалися. Масштаб конституціоналізації політичних партій, а, отже, і сфера урегульованих основним законом відповідних суспільних відносин, досить не однакові в різних країнах.

Зміст конституційного регулювання охоплює наступні питання:

- закріплюється принцип політичного плюралізму, що є особливо характерним для конституцій держав, які розвиваються, і постсоціалістичних держав;
- визначається загальне призначення політичних партій, іноді їх завдання і функції, форми участі у виборчому процесі;
- закріплюються основні права й обов'язки політичних партій, а у зв'язку з цим визначаються види партій, утворення і діяльність яких забороняються на підставі їхньої природи, цілей і методів діяльності, ідеології;
- передбачаються форми державного контролю за діяльністю політичних партій;
- регламентуються деякі питання організаційної побудови політичних партій.

Законодавча інституціоналізація зазвичай включає правове регулювання таких елементів статусу політичних партій: 1) поняття політичної партії, визначення місця і ролі партій у політичній системі і державному механізмі; 2) умов і порядку створення і припинення політичних партій; 3) вимог до ідеології і програмних положень партій; 4) вимог до їх організаційної будови і порядку діяльності; 5) фінансово-економічної бази партій; 6) взаємин з публічною владою, раніше всієї участі у виборах і в діяльності законодавчих органах держави і місцевого самоврядування.

Законодавча інституціоналізація політичних партій розпочалася з другої половини ХІХ століття.

На основі вивчення сучасного законодавства, яке регламентує порядок набуття політичними партіями легального статусу, можна стверджувати, що існує такий порядок набуття політичними партіями легального статусу: явочний, дозвільний і явочно-реєстраційний. Явочно-реєстраційний порядок діє в більшості сучасних держав, де політико-правова інституціоналізація здійснюється широкомасштабно. Такими є всі постсоціалістичні держави, багато країн, що розвиваються, низка європейських держав (Австрія, Італія, ФРН, Португалія, Іспанія). Це свідчить про те, що він найбільше відповідає основній вимозі політико-правового регулювання політичних партій в умовах «войовничої демократії» – дотримання балансу між свободою утворення партій і її розумним обмеженням.

Внутріпартійні організаційні відносини, які регулюються актами організаційного характеру (статут, внутрішній регламент тощо), які приймаються партією самостійно, постають їх вирішувальними рисами. Проте однією з характерних тенденцій розвитку сучасного законодавства про політичні партії є його вторгнення в сферу їх організаційних відносин. Існують, в усякому разі, дві основні причини, які обумовили таке вторгнення:

- 1) сучасна держава зацікавлена в найбільш ефективному здійсненні політичними партіями публічних функцій, пов'язаних з організацією і здійсненням державної влади;
- 2) держава зацікавлена в утвердженні й дотриманні демократичних принципів у внутріпартійному житті.

Звідси випливає висновок, що масштаби політико-правової регламентації внутрішньопартійних відносин в окремих країнах різноманітні. У одних її предметом є увесь

комплекс цих відносин, які складають основи організаційної побудови політичних партій (ФРН, Португалія, Уругвай). В іншій групі країн законодавство обмежується встановленням низки вимог загального характеру, яким повинна відповідати організація партії (наприклад, Італія, Туреччина).

Можна виділити такі об'єкти політико-правового регулювання внутріпартійних організаційних відносин: статут партії, назва і символіка партії; членство в партії; принципи організації і діяльності; структура, порядок формування і компетенція керівних партійних органів; процедура висування партією своїх кандидатів на виборні державні посади; порядок створення організацій, які примикають до партії.

В багатьох сучасних державах склалося і діє велике, детально розроблене законодавство, яке стосується фінансів, іншого майна і підприємницької діяльності політичних партій. Воно носить комплексний характер, хоча правове регулювання фінансової діяльності партій в окремих країнах має свої особливості.

Основними видами джерел фінансування політичних партій є самофінансування (вступні та членські внески), державне фінансування, приватне фінансування (пожертвування юридичних та фізичних осіб).

Так, згідно з російським законом про політичні партії, джерелами формування грошових коштів політичних партій є: вступні та членські внески, якщо їх сплата передбачена статутом партії; державні кошти; пожертвування; надходження від заходів, що проводяться політичною партією, цивільно-правових умов; прибутки від видавничої та іншої діяльності, що відповідає цілям та завданням, передбаченим статутом та програмою партії.

Слід зауважити, значення кожного з видів джерел фінансування є різним на окремих історичних етапах розвитку як держави, так і самої партії.

За критерієм пріоритетності джерел фінансування політичних партій виділяють три основні моделі фінансування політичних партій:

– європейсько-континентальна модель – перевага державного фінансування, що гарантується законодавством;

– англосаксонська модель – правове регулювання переважно недержавного фінансування;

– змішана модель – поєднання державного та приватного фінансування.

Хоча цей поділ є досить умовним, однак така класифікація враховує основні пріоритети фінансування діяльності політичних партій. Ці моделі сформувалися історично під впливом різноманітних чинників – форми правління, правової системи, рівня економічного розвитку держави, геополітичної ситуації, правової культури та інших.

Партійна система представляє собою організований за участю партій спосіб реалізації політичної влади, і є важливим структурним елементом політичної системи суспільства.

Характер партійної системи визначається можливістю і ступенем реальної участі легально існуючих політичних партій у формуванні державних органів, перш за все уряду, а також можливістю впливу цих партій на вироблення і здійснення внутрішньо-і зовнішньополітичного курсу держави. Причому важлива не кількість політичних партій взагалі, а число і політична орієнтація тих партій, які реально беруть участь у здійсненні названих функцій. З цієї точки зору розрізняють наступні основні різновиди партійних систем: багатопартійні, двопартійні і однопартійні.

Однопартійної системи характерні для країн з авторитарними і тоталітарними режимами, де легальний статус і право формувати уряд представлені однією, практично державною партією. Єдина партія перетворюється на керівну силу держави. Двопартійна система являє собою систему з двома сильними політичними партіями, кожна з яких має можливість перемогти на виборах і сформувати свій уряд. При двопартійній системі можливе існування й інших партій, проте вони не мають реальних шансів стати біля керма держави. При такій системі одна партія править, а інша, перебуваючи в опозиції, критикує її. У результаті виборів вони час від часу міняються місцями. Багатопартійна система означає, що на політичній арені виступають три і більше партій, кожна з яких на виборах збирає значну кількість голосів. При багатопартійній системі кожна партія має чітко визначені ідейно-політичні чи ідеологічні позиції, займає свою нішу в політичній системі. Найчастіше жодна з парламентських партій не здатна набрати

абсолютну більшість місць у парламенті і правити в поодинці, і тому вони змушені йти на компроміс і формувати урядові органи на основі коаліцій.

Партійна система відіграє одну з головних ролей у політичному житті суспільства. Вона, так би мовити, структурує соціальні інтереси і політичні погляди, дає їм можливість висловлюватися на загальнонаціональному та місцевому рівнях, організовує політичні сили, зокрема, виборців, допомагає партіям висувати своїх представників в законодавчі та виконавчі органи влади. Поряд з державою інститут партійної системи є другим важливим каналом здійснення влади.

Проаналізувавши національне законодавство в порівнянні із зарубіжним, можна зробити наступні висновки: саме по собі прийняття Закону “Про політичні партії в Україні” вже є позитивним фактом. Наявність навіть не зовсім досконалого правового поля може слугувати поштовхом до інституціоналізації політичних партій в Україні. Тим більше, що Закон закріпив низку радикально нових прогресивних положень, спрямованих на стимулювання електоральної активності політичних сил, розвиток їхньої інфраструктури.

Водночас не врегульованими залишилися численні питання створення політичних партій, статусу їх місцевих осередків, партійної власності, благодійної діяльності партій, державного контролю за партійними фінансами. Розвитку потребують положення Закону, які встановлюють діяльність контролюючих органів партій, закріплюють заходи впливу до політичних партій – порушників законодавства. Неконкретизованими залишилися права органів, на які покладено обов’язок контролю за діяльністю партій, та можливості самих політичних партій захищати свої права та інтереси. Все це створює умови для зловживань, як з боку органів влади, так і з боку самих партій.

Семінарське заняття 4

Тема 5. Конституційні інститути безпосередньої демократії

Питання для усного опитування та дискусії

- 4.1. Безпосередня демократія та її основні форми.
- 4.2. Поняття та види виборів як основної форми безпосередньої демократії.
- 4.3. Конституційні принципи виборчого права в демократичних країнах світу.
- 4.4. Основні стадії виборчого процесу.
- 4.5. Поняття та види виборчих систем.
- 4.6. Поняття та історія розвитку інституту референдуму.
- 4.7. Основні види референдумів.
- 4.8. Порядок організації і проведення референдумів в світі та в Україні.
- 4.9. Юридична сила рішень, прийнятих на референдумі.
- 5.10. Інші форми безпосередньої демократії.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є безпосередня демократія, вибори, виборче право, принципи виборчого права, виборчі цензи, виборчий процес, виборчі системи, вибори народних депутатів, вибори Президента України, вибори до органів місцевого самоврядування, референдум, всеукраїнський референдум, місцевий референдум, предмет референдуму, стадії референдуму, суб’єкти референдарної ініціативи, рішення всеукраїнського референдуму.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

- правова природа безпосередньої демократії;
- форми безпосередньої демократії;
- принципи організації та проведення виборів;
- предмет загальнодержавних та місцевих референдумів в світі та в Україні;
- інші форми безпосередньої демократії.

Багатогранність безпосередньої демократії полягає насамперед у розмаїтті форм її реалізації, сфер застосування у суспільному і державному житті, неможливості формально

уніфікувати юридичні наслідки її запровадження. Наукою конституційного права питання форм реалізації безпосередньої демократії розробляється досить давно, проте єдності в тому, що все ж таки вважати формами безпосередньої демократії, поки що немає. Залежно від власного розуміння прямої демократії сучасні вчені включають до її системи ті чи інші форми.

Найпоширенішими формами безпосередньої демократії є вибори та референдум. Вибори є формою безпосередньої демократії за допомогою якої формуються представницькі органи. На відміну від виборів за допомогою референдуму народ безпосередньо виступає як верховний законодавець, який санкціонує найважливіші загальнообов'язкові правові норми. Імперативний характер рішень, прийнятих референдумом, відіграє важливу соціально-політичну роль у житті демократичного суспільства. Референдум, особливо загальнодержавний, є досить дорогим заходом, що зумовлює його проведення лише при вирішенні найважливіших державних питань. Але можливість проведення референдуму, особливо за народною ініціативою, стає свідченням того, що формально закріплена установча влада народу може бути фактично реалізована. Крім того, законодавче закріплення референдуму є фундаментальним проявом принципу народного суверенітету, який посідає центральне місце в системі принципів демократичного суспільства.

На даний час виборче право – один з небагатьох державно-правових інститутів, який закріплений і достатньо повно розроблений також в нормах міжнародного права. Не багато інших інститутів конституційного права мають таке ж чітке і не двояке регулювання в загальноприйнятих міжнародних актах.

Поняття «виборче право» має, як мінімум, два значення. Перше, основне, значення - це сукупність норм, що регулюють порядок обрання представницьких органів і посадових осіб в державі. Таке визначення зазвичай називається виборчим правом в об'єктивному розумінні. Ще виборче право розуміють у суб'єктивному значенні – це право громадян брати участь в утворенні представницьких органів – тобто обирати ці органи і бути обраними. Тому виборче право визначається і як суб'єктивне право особи, причому у двох значеннях: *активне виборче право* (право обирати) і *пасивне виборче право* (право бути обраним).

У кожній країні інститут виборів регулюється численними правовими актами. Виділяються *писані норми*, до яких відносяться конституція, міжнародні договори, закони і акти, що мають силу закону, регламентарні акти (палат парламентів) і статuti політичних партій, а також *неписані норми*, які включають загальні принципи права, звичаї та тлумачення норм про вибори.

До числа основоположних принципів виборчого права відносять:

- 1) принцип загальності виборчого права;
- 2) принцип вільної участі у виборах;
- 3) принцип рівного виборчого права;
- 4) принцип таємного голосування.

При дотриманні цих умов вибори вважаються демократичними. Тому практично всі сучасні зарубіжні конституції закріплюють ці принципи проведення виборів. *Принцип загального виборчого права* означає, що виборчі права визнаються за всіма дорослими, психічно здоровими громадянами.

Принцип вільних виборів має декілька аспектів. Перший аспект стосується принципу вільних виборів, відповідно до якого виборець сам вирішує: чи брати йому участь у виборчому процесі і якщо так, то в якій мірі. Звідси випливає, що при визначенні результатів виборів не треба брати до уваги, який відсоток виборців проголосував: якщо хоч один проголосував, то вибори відбулися. Таке трактування даного принципу характерне у багатьох країнах із англосаксонською системою права. Цей принцип поєднується із добровільною реєстрацією виборців.

Важливим принципом виборчого права, закріпленим у конституціях більшості країн, є *принцип рівності*, тобто "формальної рівності". Це означає, що: по-перше, кожному виборцю надається рівна кількість голосів (один виборець - один голос; по-друге, в країні існує єдиний виборчий корпус, тобто виборці не розділені на соціальні чи інші групи з різким представництвом (у КНР, наприклад, міське і сільське населення представлено в парламенті неоднаково); по-третє, депутат обирається від рівної кількості жителів або виборців, а в багатомандатних округах повинна дотримуватися пропорція мандатів і виборців на основі

однієї і тієї ж квоти; по-четверте, закон висуває однакові вимоги до порядку висування кандидатів, проведення ними передвиборної агітації та визначення результатів виборів.

Принцип прямих виборів сьогодні безспірний у більшості демократичних держав при виборах нижніх палат парламентів і президентів і практично повсюдно - при виборах органів місцевого самоврядування. Це означає, що між виборцем і кандидатом на виборну посаду немає ніяких проміжних інститутів, які б опосередковували волевиявлення виборця.

Принцип таємного голосування передбачає виключення контролю за волевиявленням виборців, створення умов для свободи вибору. Таємне голосування відоме практично всім країнам. Але введено воно лише в останній третині 19 століття, у всякому випадку в Західній Європі. Таємниця голосування в демократичній державі на сьогодні існує як давній правовий звичай, закріплений у законі.

Для позначення заходів, пов'язаних із організацією та проведенням виборів, у законодавстві різних країн використовується поняття «виборчий процес». У навчальній літературі під поняттям виборчий процес розуміють: 1) певну діяльність щодо організації та проведення виборів; 2) систему правових норм, які цю діяльність регулюють. Отже, *виборчий процес - це врегульована законом діяльність органів державної влади, організацій, груп та індивідів щодо підготовки та проведення виборів до державних і самоврядних органів.*

Будучи нормативно врегульованою, ця діяльність упорядкована і характеризується досить жорсткими часовими рамками і набором певних дій, розташованих у встановленій послідовності. Можна встановити такі стадії:

- 1) призначення виборів;
- 2) встановлення виборчих округів;
- 3) формування виборчих дільниць;
- 4) утворення виборчих органів;
- 5) реєстрація виборців;
- 6) висування та реєстрація кандидатів;
- 7) агітаційна кампанія;
- 8) голосування;
- 9) підрахунок голосів і встановлення підсумків голосування;
- 10) можливий другий тур голосування і / або нові вибори;
- 11) остаточне визначення та опублікування результатів виборів.

Виборча система у широкому розумінні – це весь організм формування виборчих органів державної влади і органів місцевого самоврядування, включаючи організацію і проведення виборів, а також визначення їх результатів і відповідний розподіл депутатських мандатів. Виборча система у вузькому розумінні - це певний спосіб підведення підсумків голосування і розподілу на цій основі депутатських мандатів. Саме у зв'язку з цим виборчі системи різних країн поділяються на три різновиди - мажоритарну, пропорційну і змішану. *Мажоритарна виборча система* означає, що у відповідності з принципом більшості обраним вважається лише той кандидат (в одномандатному виборчому окрузі) або ряд кандидатів (в багатомандатному виборчому окрузі), які представляли виборчий список, що одержав більшість голосів в даному окрузі. В рамках мажоритарного типу виборчої системи розрізняють такі його три різновиди, як мажоритарні виборчі системи відносно, абсолютної і кваліфікованої більшості. *Пропорційна виборча система* передбачає, що у відповідності з принципом пропорційності депутатські мандати розподіляються відповідно до кількості голосів, поданих на виборах за список кандидатів даної партії або блоку партій. При *змішаній виборчій системі* частина депутатів обирається за пропорційною системою, а інша частина - за мажоритарною. З точки зору елементарного розуміння, виборча система є способом розподілу голосів на загальних виборах між політичними партіями і окремими кандидатами. Основною "змінною" є виборча формула (наприклад, пропорційна або мажоритарна система; математична формула, що використовується для розподілу мандатів) та величина (магнітуда) виборчих округів (не за кількістю виборців, що проживають на території округу, а за кількістю депутатів, що обираються від округу).

Напрямки реформування виборчої системи України:

1. Встановити диференційований виборчий бар'єр для політичних партій та виборчих блоків (що стимулюватиме партійне будівництво та допомагатиме президенту створити пропрезидентську більшість). Необхідним було б підняти не менш, ніж до 5 % бар'єр для виборчих блоків, що складаються не більше, ніж з 3 партій, з підняттям на 1 % за кожну додаткову партію у виборчому блоці.

2. Запровадити бікамеральну структуру парламенту, що зміцнить роль Верховної Ради завдяки більш репрезентативному регіональному представництву. Запровадити мажоритарну систему виборів до верхньої палати. Також введення верхньої палати дозволить скоротити чисельність депутатського складу Верховної Ради.

3. Впровадити систему загальнонаціонального голосування за регіональними списками для нижньої палати, що стимулюватиме партії до зміни підходів до формування списків, посилить їхню увагу до забезпечення представництва регіонів та послугує вдосконаленню кадрової політики партій на місцях.

4. Запровадити процедуру преференційного голосування („відкриті” виборчі списки) з одночасним зменшенням магнітуди виборчого округу, що дозволить підвищити пропорційну компоненту формування депутатського корпусу та соціальну репрезентативність політичної системи.

5. Запровадити мажоритарну систему на виборах до органів місцевого самоврядування, що розширить можливості впливу виборців на склад місцевих рад, посилить зв'язок між виборцями та місцевими депутатами, знизить рівень заполітизованості діяльності органів місцевого самоврядування.

6. Винести положення виборчих законів в окремих «Кодекс виборчого права України», що мінімізує подальше втручання в Конституцію України та зробить вітчизняне виборче законодавство самостійним напрямом державного правотворення.

Референдум як засіб безпосередньої демократії застосовувався ще в Римській імперії – зібрання плебеїв приймали рішення, які були обов'язковими для цієї суспільної групи. Проте перший відомий “справжній” референдум був проведений в кантоні Бери (Швейцарія) в 1449 р.: на всенародне обговорення було винесено питання фінансів. Така форма проведення публічного опитування дістала назву “референдум” (лат. - “те, що має бути доведено до відома”). Досить значне поширення референдуму відбулося в ХХ ст. Як інститут конституційного права, конституційно-правовий інститут референдуму - це сукупність юридичних норм, які регулюють місце цього інституту в системі форм безпосередньої демократії, порядок його організації та проведення, а також правові наслідки реалізації його положень. В науковій літературі референдум трактується як інститут, що забезпечує безпосередній вибір відповідного рішення, яке є предметом голосування. Референдуму притаманні такі характеристики: безпосередня участь громадян у представленні власної позиції, право лише на один голос кожного виборця та визнання волі більшості за основу в процесі прийняття правових актів. Загальними умовами проведення референдумів є чітка фіксація проблематики з якої вони проводяться. Право участі у референдумах мають громадяни країни, які володіють виборчим правом.

Що ж стосується видів референдумів, то у вітчизняній та зарубіжній юридичній науці не існує єдності поглядів щодо системи критеріїв класифікації референдумів. Більшість конституціоналістів класифікуює їх за декількома основними критеріями: змістом предмету, обов'язковістю/необов'язковістю проведення, часом проведення, правовими наслідками, змістом рішень, колом суб'єктів, суб'єктами ініціювання.

В Україні функціонує інститут, що прийнято вважати головним елементом безпосередньої демократії, одним із інструментів законодавчого процесу. Проте цей інститут є недосконалим, а тому варто звернути увагу на його вдосконалення, адже порівняно з іншими формами прямого народовладдя референдум надає народу можливість прямо впливати на вирішення певних питань державного чи суспільного значення, при чому воля народу в цьому випадку має вирішальне значення. Тобто, існує необхідність удосконалення законодавчої бази, а саме: 1) предметом регулювання цього закону визначити суспільні відносини, пов'язані з ініціюванням, організацією та проведенням лише всеукраїнського референдуму. Місцеві референдуми мають бути врегульовані окремим законом; 2) чітко визначити предмет

усеукраїнського референдуму відповідно до Конституції України та встановити, що на всеукраїнському референдумі можуть бути прийняті будь-які закони (внесені зміни до них), окрім тих, прийняття яких на референдумі не допускається згідно з Конституцією України; 3) установити коло суб'єктів, які наділені правом ініціювати та призначати референдум відповідно до положень Конституції України; 4) урегулювати питання, пов'язані з розробкою законопроекту, який вноситься на референдум особливо у разі, коли референдум проголошується Президентом України за народною ініціативою; 5) визначити процедуру опублікування та набрання чинності законами, прийнятими на референдумі, врахувавши думку Конституційного Суду України про те, що рішення законодавчого референдуму не потребують будь-якого затвердження, у тому числі Верховною Радою; 6) установити належну процедуру внесення змін до законів, прийнятих на референдумі та процедуру їх скасування;

Крім цього, є необхідність створення правової основи для проведення всеукраїнських та місцевих громадських опитувань, відмежування їх предмету від предмету відповідних референдумів, закріплення неімперативної природи рішень, прийнятих шляхом громадських опитувань, з одночасним закріпленням обов'язковості розгляду їх результатів відповідними органами публічної влади. А також визначення гарантій реалізації прав громадян України на участь у референдумі та інше удосконалення. На наш погляд, проведення кожного нового референдуму збагачує теоретичне підґрунтя цієї форми безпосередньої демократії, сприяє розробці нових моделей референдумів залежно від специфіки конкретної національно-правової системи, рівня розвитку громадянського суспільства та досконалості конституційного закріплення референдуму.

Семінарське заняття 5

Тема 5. Конституційні моделі законодавчої влади

Питання для усного опитування та дискусії

- 5.1. Поняття та історія розвитку інституту парламентаризму.
- 5.2. Класифікація парламентів.
- 5.3. Порядок формування парламентів.
- 5.4. Внутрішня структура парламентів.
- 5.5. Компетенція парламентів.
- 5.6. Основні стадії законодавчого процесу.
- 5.7. Проблемні аспекти законотворчої діяльності українського парламенту.
- 5.8. Правовий статус депутатів парламентів.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: представницька демократія, законодавча влада, парламентаризм, парламент, парламентські комітети, парламентські фракції, спікер парламенту, повноваження парламенту, законодавчий процес, конституційно-правовий статус депутата парламенту.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

- поняття та ознаки парламенту;
- правова природа парламентаризму;
- законотворчість як основне повноваження парламентів;
- поняття та основні форми парламентського контролю;
- парламент України в системі органів державної влади.

У світовій конституційній теорії і практиці під парламентом, за загальним правилом, розуміють однопалатну представницьку установу або нижню (народну) палату двопалатного загальнонаціонального представницького органу. Термін «парламент» має узагальнююче значення. Представницькі органи нерідко мають інші офіційні назви. Парламенти є загальнонаціональними колегіальними представницькими органами державної влади, які повністю або частково обираються народом (виборчим корпусом) і, на відміну від інших

загальнонаціональних колегіальних представницьких органів - так званих установчих зборів (конституційних конвентів, асамблей), - діють на постійній основі.

Представницька природа парламентів не пов'язується лише з їх виборністю. У багатьох країнах шляхом загальних виборів заміщується пост глави держави — президента. Однак лише парламент звичайно претендує на роль своєрідного «дзеркала суспільства». З цим пов'язана така притаманна всім без винятку парламентам риса, як колегіальність. Колегіальність парламентів визначає особливості порядку прийняття ними різного роду офіційних рішень.

Парламенти - це виборні і колегіальні органи держави, які функціонують в умовах демократичного правління і мають свої головні повноваження у сфері законотворчості. В унітарних державах парламенти формуються на загальнонаціональному рівні, у федераціях - також і на рівні їхніх суб'єктів. В останньому випадку повноваження законодавчих органів двох рівнів розмежовуються на засадах, визначених федеральною конституцією.

Внутрішня організація палат парламентів, незважаючи на певні відмінності, має чимало спільного, що дозволяє здійснити її загальний аналіз.

Парламентські фракції (групи, клуби) утворюються за принципом належності депутатів до тієї чи іншої політичної партії, репрезентованої у представницькому органі. Угрупування депутатів за іншими принципами звичайно забороняються, хоч існують країни, де, крім фракцій, у парламентах функціонують об'єднання депутатів на основі спільних професійних інтересів, регіональної належності тощо. Парламентські фракції звичайно формуються з членів однієї політичної партії, хоч у ряді розвинутих країн існує практика утворення спільних фракцій з представників кількох партій, що проводять єдину або близьку лінію в політиці. Фракції мають свою внутрішню організацію. Вони звичайно утворюють керівні органи. Для розв'язання питань поточної парламентської роботи фракції у своєму складі формують так звані робочі групи, які, зокрема, вивчають ті питання, що є предметом окремих законопроектів з порядку денного. Робочі групи мають тимчасовий характер і діють до розв'язання відповідних питань. Фракції орієнтуються на рекомендації робочих груп, до складу яких призначають найбільш компетентних депутатів.

Важливим елементом внутрішньої структури палат парламентів є їхні *керівні органи* - одноосібні або колегіальні. В Японії, в англomовних і деяких інших країнах керівництво палатами здійснюється одноосібно їхніми головами. В однопалатних парламентах і в нижніх палатах голів обирають самі палати, іноді лише на час сесії. Проте реально вони завжди залишаються на своєму місці протягом усього періоду роботи парламенту даного скликання.

Невід'ємним компонентом внутрішньої побудови палат (парламенту) у будь-якій державі є їхні власні адміністративні служби, тобто допоміжний апарат. У державознавчій літературі під допоміжним апаратом розуміють організацію державних службовців, які надають наукову, правову, організаційну і технічну допомогу в роботі парламенту в цілому, його палатам, комітетам (комісіям) і парламентаріям.

Найважливішими робочими органами палат (парламентів) є їхні постійні комітети (комісії), які утворюються із числа депутатів і здійснюють законопроектну роботу, готують і попередньо розробляють питання, віднесені до їх відання. В якості одного з найважливіших структурних підрозділів палат (парламенту) комітети (комісії) були утворені наприкінці XIX ст. в парламенті Великобританії, а в 1902р. вони з'явилися в парламентській практиці Франції.

Постійні комітети (комісії) мають, за загальним правилом, спеціалізований характер: кожний з них відає однією галуззю (наприклад, промисловість, транспорт, сільське господарство), відповідно їм і доручається попередній розгляд усіх проблем, які стосуються даної галузі. Другий основний різновид комітетів - це спеціальні комітети (Select Committees), що утворюються для розгляду окремих питань і подання доповідей палаті. Різновидом подібних робочих органів палат (парламентів) є система тимчасових комісій, які утворюються для розгляду будь-якого конкретного питання та припиняють існування після підведення підсумків своєї діяльності. Для цього різновиду комісій характерними особливостями є суворо обмежені повноваження і терміни дії. Звичайно, утворення тих чи інших видів тимчасових комісій передбачено законодавством більшості держав.

Для характеристики компетенції парламентів важливе значення має оцінка змісту *конституційно-правового статусу самих парламентаріїв*. Взаємовідносини між депутатом та

виборцями можуть будуватися на принципах «імперативного мандата» та «вільного мандата», відповідно до яких встановлюється відповідний режим відповідальності депутат перед виборцями.

До умов, що забезпечують ефективність роботи депутатів і визначають їхній статус, слід насамперед віднести індемнітет та імунітет парламентаріїв.

Поняття *депутатського індемнітету* означає, що член парламенту не несе юридичної відповідальності за свої висловлювання і голосування під час виконання обов'язків у представницькому органі. В теорії і практиці англословних країн термін «індемнітет» замінений поняттям привілею свободи слова. Зміст конституційно-правового статусу парламентаріїв визначає також принцип *несумісності депутатського мандата і певних посад*. Згідно з цим принципом, депутат протягом усього строку своїх повноважень не може займати визначені законом посади, що повинно сприяти його незалежності під час роботи у представницькому органі. Цей принцип доповнює умови дискваліфікації на виборах кандидатів у депутати (принцип невиборності). На відміну від таких умов, несумісність мандата і певних посад стосується не кандидата, а вже обраного депутата, який мусить відмовитися від своєї попередньої посади аби посісти місце в парламенті.

Специфіка *компетенції парламенту* пов'язана з його природою, як вищого представницького органу, він сам вправі визначати свою компетенцію шляхом прийняття законів і конституцій. Сфери повноважень парламенту можна розділити на такі види: законодавча сфера, в тому числі щорічне прийняття закону про бюджет; формування вищих органів держави; здійснення зовнішньо-політичних функцій; контрольні повноваження.

Ці види можуть містити і підвиди та різними авторами виділяються різні групи повноважень, наприклад також виділяють організаційні, фінансові, квазісудові повноваження, повноваження в сфері правового статусу групи осіб.

Законодавчий процес - це строго формалізований, врегульований нормативними актами і звичаями порядок прийняття законів. Недотримання законодавчих процедур тягне за собою визнання закону неконституційним. Важливими учасниками законодавчого процесу є депутати та сам парламент.

Законодавчий процес складається із ряду стадій: здійснення права законодавчої ініціативи; обговорення законопроекту; прийняття закону; схвалення його другою палатою (якщо така існує); промульгація законів главою держави; опублікування закону; вступ закону в юридичну силу.

Деякі із цих стадії відсутні в абсолютних монархіях, а в деяких країнах їх кількість навпаки розширена за рахунок проміжних стадій.

Роль Верховної Ради в становленні державності в Україні на демократичних засадах, конституціоналізму є визначальною. Разом з тим, на жаль, роботу нашого парламенту не можна повною мірою визнати ефективною і професійною. Значну частину прийнятих Верховною Радою законів не можна віднести до першочергових. Багато законів залишаються невitreбуваними. Зростання кількості законів має нерідко номінальний характер і не супроводжується підвищенням рівня законності, якості правопорядку, що зумовлюється певними обставинами.

Значна частина законів через об'єктивні причини не може бути реалізованою, оскільки містить інститути і обіцянки, не забезпечені можливостями реальної виконавчої і юрисдикційної діяльності, соціальними і економічними ресурсами.

Своєчасному прийняттю якісних законів перешкоджає політизований підхід до законотворчої діяльності, домінування інтересів окремих осіб, фракцій, угруповань над інтересами і потребами держави, відсутність належного професіоналізму.

Законодавство не встигає за реаліями державного і суспільного життя, що швидко змінюються. Прогалини в законодавстві породжують багато нерегульованих питань і спорів щодо реалізації державної влади; охорони прав особи; володіння, використання і розпорядження природними ресурсами; функціонування банківської і кредитної систем; бюджетних відносин; регулювання трудових відносин, створення ефективного правового механізму захисту від дискримінації в сфері праці та її оплати в умовах становлення ринкової економіки.

Багато невирішених проблем виникає в сфері місцевого самоврядування. По суті, конституційна модель місцевого самоврядування не працює через те, що органи місцевого

самоврядування позбавлені фінансових і матеріальних можливостей реалізації покладених на них повноважень.

Одним із суттєвих недоліків є безсистемність і хаотичність у формуванні масиву нормативно-правових актів. Це зокрема проявляється у порушенні пріоритетів у правовому регулюванні; погоні за кількістю законів; незбалансованості в системі чинного законодавства; прийнятті нових законів без урахування уже діючих; порушенні системних зв'язків між законами і підзаконними актами; відсутності єдиної термінології, що порушує узгодженість системи правових актів; недо триманні вироблених практикою правотворчості правил законодавчої техніки.

Навіть у недавно прийняті закони вносяться суттєві зміни, що, безумовно, знижує престиж законів, шкодить ідеї їх загальнообов'язковості, сприяє виправданню порушення правових норм. Таким чином, законодавство є нестабільним, що робить нестабільною всю систему правовідносин і негативно впливає на становлення конституціоналізму, правової державності, права і свободи особи, правову культуру населення.

Відсутність чіткої правової політики щодо законотворчості призводить до того, що різні галузі національного права розвиваються не однаковими темпами. Найбільш динамічно розвиваються конституційне, кримінальне, податкове, бюджетне законодавство і більш повільно — трудове, цивільне. Немає розвинутого соціального законодавства. Ця сфера не спирається на належний законодавчий фундамент. А потреба сьогодні в такому законодавстві особливо відчутна.

Невиправдано широкою є відомча нормотворчість. Без опори на закон вона часто призводить до психологічного настрою, що в першу чергу слід керуватися не кодексами та іншими законами, а відомчими актами. Пріоритет інструкції свідчить про панування в управлінні відомчих начал, про відсутність твердих законодавчих його основ.

Чимало невирішених проблем виникає у зв'язку з посиленням взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права. В першу чергу це співвідношення Конституції України і міжнародних договорів.

Велика кількість законів та інших нормативно-правових актів не сприяє зміцненню правопорядку. Суттєвим недоліком законодавства є його слабка практична реалізація. Далеко не завжди виконавчі і правоохоронні органи діють у межах Конституції і законів України, як цього вимагає ст. 19 Конституції. Громадяни недостатньо інформовані про закони, що приймаються, і не завжди готові до реалізації своїх прав і виконання обов'язків. Прийняття нових законів у сфері економічних відносин не веде до поліпшення ситуації в господарській сфері, оскільки майже половина економіки країни перебуває в тіньовому секторі, що зумовлюється і якістю «економічного» законодавства.

Семінарське заняття 6

Тема 6. Конституційні моделі виконавчої влади

Питання для усного опитування та дискусії

- 6.1. Поняття та призначення виконавчої влади.
- 6.2. Система органів виконавчої влади.
- 6.3. Уряд – вищий орган у системі органів виконавчої влади.
- 6.4. Порядок формування, склад і структура урядів.
- 6.5. Компетенція урядів.
- 6.6. Конституційні засади формування і діяльності уряду в Україні.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: виконавча влада, уряд, структура уряду, формування уряду, контроль за діяльністю уряду, прем'єр-міністр, компетенція уряду, урядова правотворчість.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

Поняття та порядок формування урядів в зарубіжних країнах: Поняття уряду є неоднозначним, так як в різних країнах він виконує неоднакові функції, є різним за способом формування та за місцем в системі органів державної влади. В одних країнах (більшості) уряд є органом, який очолює виконавчу владу, в інших країнах під цим поняттям розуміють весь державний механізм, який включає як виконавчу, так і законодавчу та судову владу.

Але, як правило, під *урядом* розуміють державний колегіальний орган, за допомогою якого здійснюється щоденне поточне керівництво внутрішньою і зовнішньою політикою, таким чином це є орган універсальної компетенції, який здійснює виконавчу і розпорядчу владу в країні.

Порядок формування уряду залежить від форми правління в тій чи іншій державі. Розрізняють парламентський та позапарламентський спосіб формування уряду.

Позапарламентський спосіб формування уряду застосовується в основному в президентських республіках глава держави також формує уряд відповідно до своїх бачень та переконань, але в формуванні уряду в таких державах часто бере участь і верхня палата.

Парламентський спосіб формування уряду застосовується здебільшого в парламентських монархіях і парламентських республіках і заснований на виборах у парламент.

Структура урядів за рубежем: внутрішня структура урядів різноманітна, проте виділяють дві основні системи – континентальну та англосаксонську.

Континентальна система характеризується тим, що до складу уряду входять усі глави центральних відомств із загальнонаціональною територіальною юрисдикцією. Міністри, глави департаментів, державні секретарі, очолювані прем'єр-міністром, складають єдиний колегіальний орган. При континентальній системі організації уряду поза його рамками не залишається яких-небудь вищих посадовців, що очолюють загальнодержавні виконавчі відомства.

За англосаксонською моделлю до складу уряду (кабінету) входять не всі політичні керівники міністерств і відомств, а лише ті, які очолюють найважливіші з них. Уряд як колегія всіх цих керівників тут просто не існує, а поняття уряду та кабінету за суттю збігаються. Тому відповідну модель називають «моделлю кабінету». Члени кабінету за своїми реальними повноваженнями у вирішенні питань урядової політики суттєво відрізняються від інших міністерств, котрі не мають такого статусу. Рішення ж самого кабінету, створеного в країнах із парламентарною та змішаною формами правління, є за своєю природою офіційними урядовими рішеннями, а за суттю - рішеннями вищого органу виконавчої влади.

Основною діючою особою уряду, формальним і неформальним центром є його глава. Найчастіше він зветься прем'єр-міністром, хоча прийняті й інші титули: голова, канцлер тощо. У президентських республіках систему органів виконавчої влади очолює президент, а посада прем'єр-міністра відсутня.

Істотним доповненням кожного уряду є допоміжний апарат, тобто різного роду комітети і комісії, які створювалися при уряді. У міру ускладнення державних функцій і розширення сфери їх дії допоміжний апарат росте і ускладнюється.

Уряд, як верхівка виконавчої влади, у більшості країнах здійснює загальне управління справами держави, керує її внутрішньою та зовнішньою політикою. У більшості конституцій цих країн положення, що стосуються предметної компетенції уряду відсутні або сформульовані досить поверхово. Законодавець керується принципом поділу влади і вважає, що межі між законодавчою, виконавчою і судовою владами

Можна констатувати, що в більшості конституцій компетенція уряду окреслюється найзагальнішим чином. Це дає підстави вважати, що компетенція уряду, що здійснює поточне управління країною, охоплює будь-які питання державного життя, оскільки вони не віднесені до ведення інших державних органів. Конституція може визначати компетенцію уряду як такого, але може і виводити її з компетенції глави уряду.

Уряди наділені, як правило, широкою предметною та функціональною компетенцією, до якої можна віднести: управління державним апаратом; повноваження у сфері політичного керівництва; повноваження в галузі управління; підготовка, внесення і виконання бюджету; здійснення зовнішньої політики; керівництво державною політикою у сфері культури, освіти, науки й техніки, соціальних справ, охорони здоров'я.

Однією з традиційних функцій уряду вважається виконання законів, прийнятих парламентом. Однак уряди активно втручаються в діяльність органів законодавчої влади. Уряди мають достатні можливості спрямовувати і контролювати законодавчий процес. Водночас вони самі займаються правотворчістю. У континентальній Європі до актів делегованого законодавства віднесені лише ті, що мають силу закону. Саме ж парламентське делегування нерідко здійснюється на основі конституційних положень, хоча досить поширеною є фактична передача законодавчих повноважень уряду.

Підставою для передання парламентських повноважень є закон. Це може бути спеціальний закон, хоча звичайним є встановлення відповідних застережень у поточному законодавстві. Загальний зміст принципів та умов делегування іноді міститься в самих конституціях.

Поширеним різновидом урядової правотворчості є різного роду нормативні акти, введені на основі і на виконання законів. Вважається, що ці акти приймаються за власними повноваженнями органів виконавчої влади, зокрема уряду, і є за своїм характером підзаконними актами. Відповідна практика відома як здійснення регламентарної влади, а подібні акти, незалежно від їхніх конкретних назв, визначаються як регламентарні акти, або регламенти.

Уряд, як верхівка виконавчої влади, у більшості країнах здійснює загальне управління справами держави, керує її внутрішньою та зовнішньою політикою. У більшості конституцій цих країн положення, що стосуються предметної компетенції уряду відсутні або сформульовані досить поверхово. Законодавець керується принципом поділу влади і вважає, що межі між законодавчою, виконавчою і судовою владами

Можна констатувати, що в більшості конституцій компетенція уряду окреслюється найзагальнішим чином. Це дає підстави вважати, що компетенція уряду, що здійснює поточне управління країною, охоплює будь-які питання державного життя, оскільки вони не віднесені до ведення інших державних органів. Конституція може визначити компетенцію уряду як такого, але може і виводити її з компетенції глави уряду.

Уряди наділені, як правило, широкою предметною та функціональною компетенцією, до якої можна віднести:

- управління державним апаратом;
- повноваження у сфері політичного керівництва;
- повноваження в галузі управління;
- підготовка, внесення і виконання бюджету;
- здійснення зовнішньої політики;
- керівництво державною політикою у сфері культури, освіти, науки й техніки, соціальних справ, охорони здоров'я.

- Однією з традиційних функцій уряду вважається виконання законів, прийнятих парламентом. Однак уряди активно втручаються в діяльність органів законодавчої влади. Уряди мають достатні можливості спрямовувати і контролювати законодавчий процес. Водночас вони самі займаються правотворчістю. У континентальній Європі до актів делегованого законодавства віднесені лише ті, що мають силу закону. Саме ж парламентське делегування нерідко здійснюється на основі конституційних положень, хоча досить поширеною є фактична передача законодавчих повноважень уряду.

- Підставою для передання парламентських повноважень є закон. Це може бути спеціальний закон, хоча звичайним є встановлення відповідних застережень у поточному законодавстві. Загальний зміст принципів та умов делегування іноді міститься в самих конституціях.

- Поширеним різновидом урядової правотворчості є різного роду нормативні акти, введені на основі і на виконання законів. Вважається, що ці акти приймаються за власними повноваженнями органів виконавчої влади, зокрема уряду, і є за своїм характером підзаконними актами. Відповідна практика відома як здійснення регламентарної влади, а подібні акти, незалежно від їхніх конкретних назв, визначаються як регламентарні акти, або регламенти.

Семінарське заняття 7

Тема 7. Інститут глави держави

Питання для усного опитування та дискусії

- 7.1. Юридична природа інституту глави держави.
- 7.2. Особливості правового статусу монарха.
- 7.3. Глава держави – президент.
- 7.4. Види владних повноважень глав держав.
- 7.5. Участь глави держави у законодавчому процесі.
- 7.6. Конституційна відповідальність глави держави.
- 7.7. Конституційно-правовий статус Президента України.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: глава держави, монарх, президент, повноваження глави держави, акти глави держави, конституційна відповідальність глав держав, Президент України.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

- глава держави в системі органів державної влади;
- особливості конституційно-правового статусу глав держав в країнах із різними формами правління;
- проблемні аспекти конституційно-правового статусу Президента України.

Істотним важелем у механізмі державного управління суспільства зарубіжних країн є глава держави. Він начебто вивершує всю систему органів влади й управління, і юридично йому в цій системі належить першорядне місце. В юридичній літературі зарубіжних країн під *главою держави* прийнято розуміти конституційний орган і одночасно вищу посадову особу, яка посідає, як правило, юридично вище місце в ієрархії державних інститутів яке здійснює верховне представництво країн у внутрішньополітичному житті і у відносинах з іншими державами.

Роль, функції, повноваження, значення глави держави в різних конституціях, порівняно з іншими конституційними інститутами, найбільш різняться один від одного. При порівнянні різних текстів можна побачити, що в одних конституціях глава держави зазначається як символ нації, гарант дотримання конституції, підкреслюється його особлива роль. В інших нічого не говориться про роль і значення глави держави, а всього на всього лише в кількох пунктах перераховуються його права і повноваження.

При вивченні реальної практики сучасного світу можна прийти до висновку про те, що існує шість варіантів персоніфікації посади або функцій глави держави. Перший варіант – найбільш традиційний – це глава держави в особі монарха. Другий варіант – глава держави – президент. Третій варіант глави держави – колегіальний орган вибраний парламентом на певний термін. Четвертий варіант – глава держави за сумісництвом. П'ятий варіант – глава держави є генерал-губернатором (представник британського монарха в державах колишніх домініонах, які сьогодні носять назву членів Співтовариства) там де немає глави держави. Шостий варіант – найбільш нестандартний і такий, що знаходиться поза рамками нормального державного механізму. Це особовий або колегіальний глава держави, який отримав свою владу не законно - шляхом узурпації влади. Звичайно це військові, які очолили військовий переворот, це глави воєнних хунт, проголосивши себе главами держав, верховними начальниками і тому подібне. Як додатковий можна ще виділити сьомий варіант. Найбільш екзотичний, але цілком легітимний. Мова йде про главу держави у вигляді племінного вождя, який за традицією, яка визначається народом та іншими державами, очолює державу. Отже формальні чи фактичні, легальні або не зовсім легальні, але глави держав – це особи які ототожнюються з державою представляючи її, які виконують ті функції, які крім них ніхто не повинен виконувати. В незалежності від варіантів персоніфікації посади або функції глави держави загальний зміст цього поняття є незмінним.

Світова конституційна доктрина, а нерідко і сучасне конституційне законодавство при характеристиці юридичного статусу монарха вказують на такі його особливості (характерні риси).

По-перше, монарх розглядається як суверен, верховний представник, а в ряді країн і як верховний носій державної влади.

По-друге, влада монарха юридично вважається непохідною від будь-якої іншої влади, органу або виборчого корпусу. Водночас проголошується недоторканність особи монарха.

По-третє, успадкування влади монарха представниками правлячої династії. Як правило, порядок престолоуспадкування визначається конституціями. Існує декілька систем престолонаслідування: салічна, кастильська, австрійська, мусульманська, родова. Престолоуспадкування передбачає особливий *обряд коронації*. Цей урочистий акт відбувається в головному соборі в присутності вищого духовенства, вищих посадових осіб держави, парламентаріїв та інших осіб, наближених до монарха.

Не менш важливе значення мають питання вакантності престолу, незалежно від її причин. Одним із таких юридичних наслідків може бути встановлення *регентства*, тобто тимчасового правління іншої особи або групи осіб (регентська рада) замість монарха. В основних законах монархічних країн, зокрема, регламентується порядок установаження регентства та його здійснення. Найчастіше регентство встановлюється за умов тимчасової недієздатності монарха та в деяких інших випадках. По-четверте, в конституціях деяких держав встановлюється вимога *належності монарха до офіційної церкви* (Великобританія, Данія, Норвегія, Нідерланди, Швеція). Цієї умови додержуються і в мусульманських країнах (Бахрейн, Йорданія, Катар, Кувейт, Марокко, Оман, Саудівська Аравія).

До особливостей конституційного статусу монарха треба віднести наявність у нього низки *спеціальних особливих прав, пільг і привілеїв*. Зокрема, монарх має право на *особливий титул*, право на *резиденцію та утримання королівського (імператорського) двору*, тобто штату осіб, які відають приватними справами монарха.

Говорячи про причини збереження монархів як форми правління і монарха як глави держави при цій формі організації влади, не можна не згадати такий фактор, як данина традиції, консерватизму в організації функціонування державної влади.

Роль і статус президента як глави держави у політичному житті тієї чи іншої країни визначається передусім відповідними конституційними нормами.

У багатьох джерелах конституційного права і в доктрині зазначається, що головною відмінністю статусу президента республіки від правового становища монарха є те, що *посада президента є виборною*. Президенти обираються на певний термін: три роки в Латвії, чотири роки у США, п'ять – у Бразилії, Намібії, шість – в Єгипті, сім – у Франції. Конституції по-різному визначають порядок заміщення поста президента, що став достроково вакантним. У США прямим конституційним «спадкоємцем» президента є віце – президент. У Мексиці і в деяких інших президентських республіках у таких випадках пост займає обраний парламентом тимчасовий президент. У парламентарних республіках передбачається тимчасове заміщення поста президента лише до нових виборів, які мають відбутися у найближчий, визначений конституцією, час.

Оскільки суворої одноманітності у спробах обрання глави держави залежно від форми правління немає, у даний час прийнято говорити про *два способи його обрання*: а) прямими виборами; б) не прямими виборами.

Умови для кандидата в президенти, тобто *формальні цензи (вік, проживання в країні протягом певного терміну, політичні і релігійні вимоги в окремих державах)*, можливість переобрання на наступний строк або його неможливість в основному є типовим для усіх держав. У будь-якому випадку це повинна бути особа із певним життєвим досвідом.

Конституції і виборче законодавство визначають і деякі інші цензи. Так, кандидат у президенти Литви повинен мешкати в країні протягом трьох останніх перед виборами років. Кандидат у президенти Греції повинен бути громадянином цієї країни і мати батька – грецького громадянина. При цьому відповідного громадянства він має набути не пізніше, ніж за п'ять років до свого балотування. Кандидат у президенти Болгарії зобов'язаний мешкати в країні протягом останніх п'яти років перед балотуванням. В Узбекистані відповідний строк вдвічі, а в

Киргизстані - втричі більший. В Казахстані, Молдові і Росії вимога постійного проживання кандидата у президенти не пов'язується з датою проведення виборів. У США не може балотуватися на виборах президента особа, яка не є громадянином цієї держави за народженням і не проживала постійно на її території протягом 14 років.

Особливості конституційного статусу глави держави найбільш повно виявляються у характері та обсязі його повноважень.

Найбільш універсальними та характерними повноваженнями є *представницькі функції*. Представницькі функції здійснюються у відповідності з правилами яким нараховується багато століть. Глава держави, наприклад, головує на різних урочистих церемоніях, на святкуванні національних свят. Він звертається з привітанням та посланням до народу з приводу знаменних дат або важливих подій, виступає з офіційними зверненнями до парламенту, акредитує своїх дипломатичних представників в іноземних державах (підписує та видає спеціальні вірчі грамоти), приймає іноземних представників і вони вручають йому вірчі і відзивні грамоти. Іноземні послы рахуються акредитованими в державі перебування при главі держави (президента або монарха); здійснює офіційні візити, зустрічі з іншими главами держави, відвідує різні міжнародні форуми; володіє правом проводити переговори, підписувати міжнародні договори та угоди.

Другу групу повноважень можна зазначити в самому широкому плані як повноваження глави держави в *сфері державного управління*: глава держави, так чи інакше, приймає участь в призначенні уряду і в його відставці, тобто в формуванні виконавчої влади, право глави держави призначати інших посадових осіб, не обов'язково вищого рівня.

Наступна важлива група повноважень може бути зазначена як повноваження глави держави які пов'язані з *діяльністю парламенту і в законодавчій сфері*. Глава держави в ряді країн має право скликати парламент на чергові або позачергові сесії, має право відкривати чи закривати сесію, в деяких випадках має право розпуску палати або двох палат і призначати нові парламентські вибори та інше, право законодавчої ініціативи, право затвердження законів і їх підпису або, як найчастіше всього говорять, право промудрації законів.

Слід відмітити повноваження глави держави, які є практично у всіх глав держав - це право *видання різноманітних нормативних і ненормативних (які носять персональний характер) актів*. Ці акти можуть називатися декретами, прокламаціями, виконавчими наказами і тому подібне.

Важливу частину повноважень глави держави займає *військова сфера*. В більшості країн світу формально (юридично) глава держави проголошується верховним головнокомандувачем. Слід виділити таку групу повноважень, які стосуються глави держави як головнокомандувача - це право глави держави в *сфері питань війни та миру*. Це оголошення війни, укладання миру.

Важлива група повноважень належить главі держави в *сфері правосуддя або в судовій сфері*. Сюди відноситься - призначення на вищі судові посади, головування на різноманітних радах і консультативних органах, які вирішують питання із сфери здійснення правосуддя, право помилування і інколи – відстрочки виконання вироку, право пом'якшення покарання, заміни покарання і навіть зміни вироку.

Існує важлива група повноважень глави держави в *сфері особистого статусу*: нагородження орденами і медалями, присвоєння різноманітних звань, надання громадянства.

Главі держави в більшості випадків належать певні права і в *сфері державної безпеки* - координація питань які пов'язані з розвідкою, контррозвідкою, боротьбою з підіривними проявами і т. д.

В ряді країн законодавство передбачаю главі держави право введення чи призначення надзвичайного стану. Таким чином, можна виділити групу повноважень які можна назвати повноваженнями в *сфері надзвичайних ситуацій* або надзвичайними повноваженнями глави держави.

Слід назвати ще одну специфічну групу повноважень - у *сфері визначення економічного курсу країни*, в сфері вибору економічних пріоритетів. Це дуже важливі повноваження особливо для сучасного світу.

У конституційному праві зарубіжних країн чільне місце посідають питання пов'язані з регулюванням інституту відповідальності президента. При цьому у більшості держав виходять з

“класичної” доктрини, згідно з якою глава держави не несе політичної (парламентської) відповідальності. Президент республіки несе, однак, судову відповідальність, підстави і межі якої встановлюються конституцією або спеціальним законом. Особлива процедура притягнення до судової відповідальності глави держави та інших вищих посадових осіб отримала назву “імпічмент”. Звичайно, що конституційно-правове регулювання такої процедури має свої особливості. Натомість у країнах, що розвиваються для цього використовуються судові процеси, які організуються після повалення глави держави. Так основний закон Італії передбачає кримінальну відповідальність президента республіки за державну зраду і посягання на Конституцію. На підставі обвинувачення, висунутого двома палатами, цю справу розглядає Конституційний суд, доповнений 16 суддями, обраними за такою ж процедурою, як і судді конституційної юрисдикції. Президент ФРН може бути достроково позбавлений своїх повноважень шляхом процедури імпічменту, якщо Конституційний суд встановить його вину у навмисному порушенні Основного і федеральних законів.

Аналіз положень Конституції України свідчить, що правовий статус інституту Президента досить складний. Звернемося до положень чинної Конституції України. Згідно зі статтею 102, Президент України є главою держави, виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав та свобод людини і громадянина. У ст. 6 Основного Закону України закріплено положення про те, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Відповідно до ст. 75 Конституції “єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України”. У статті 113 Конституції встановлено, що Кабінет Міністрів України – вищий орган у системі органів виконавчої влади і що він є відповідальним перед Президентом України та підконтрольним і підзвітним Верховній Раді України.

Звернення до класичної формули поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову дозволяє зробити висновок, що інститут Президента України в тому вигляді, як це закріплено в Конституції України, безпосередньо не належить до жодної з трьох гілок влади. Водночас аналіз змісту його правового статусу свідчить, що Президент має досить широкі повноваження в сфері нормотворчості, в галузі контролю за діяльністю органів виконавчої влади та в інших сферах державно- правового будівництва.

Виникає запитання: якщо цей інститут не належить до жодної з трьох закріплених Конституцією гілок влади, а за своєю правовою природою є органом саме державної влади, то яку ж роль та функції в механізмі державної влади він виконує?

Світова практика свідчить, що в перехідний період суттєво підвищується роль і значення окремої людини (особистості). Значне погіршення життєвого рівня основної маси населення країни потребує наявності таких політичних сил і таких особистостей, які змогли б взяти на себе відповідальність за становище в державі й реально на нього впливати. Для цього, звичайно, потрібні широкі повноваження.

Саме такими повноваженнями, згідно з Конституцією, і наділений Президент України. Він і є тією правовою інституцією, яка здатна реально впливати на діяльність усіх органів державної влади. Завдяки своєму авторитету, широкому колу повноважень, Президент України може сприяти інтеграції держави, забезпечити дієвий, консенсуальний режим функціонування державної влади в цілому. І тому саме ця правова інституція має виконувати функцію координації та об'єднання усіх гілок влади.

Досвід функціонування інституту Президента в різних країнах підтверджує його здатність бути гарантом стабільності розвитку суспільства та держави, оптимальної взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади.

У Конституції України, на жаль, не закріплено, що на Президента покладається обов'язок забезпечувати взаємодію органів державної влади та виконувати функції арбітра між усіма гілками влади. Однак, на нашу думку, такі функції Президент України має виконувати і вже реально виконує. Це впливає з його конституційно-правового статусу.

Правове становище Президента досить вагоме. Інститут Президента України належить саме до тієї четвертої, урівноважуючої гілки влади, про яку колись говорили мислителі минулого.

Президент є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав та свобод людини і громадянина. Кожне з цих завдань окремо і всі вони разом узяті визначають місце Президента у державному механізмі України, оскільки їхнє здійснення перебуває в нерозривному зв'язку з впливом Президента на органи законодавчої та виконавчої гілок влади. Забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності можливе тільки в разі взаємоузгодженої діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади. Отже, завдання Президента України – забезпечити оптимальну взаємодію всіх гілок державної влади.

Семінарське заняття 8

Тема 8. Конституційні моделі судової влади

Питання для усного опитування та дискусії

- 8.1. Місце і роль суду у державному механізмі.
- 8.2. Основні види судових систем.
- 8.3. Конституційні принципи організації судової влади.
- 8.4. Конституційно-правовий статус суддів та магістратур.
- 8.5. Актуальні проблеми вдосконалення судової системи України.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: : судова влада, суд, судова система, англосаксонська судова система, романо-германська судова система, спеціалізовані суди, конституційно-правовий статус суддів, принципи організації та здійснення судової влади.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

На сьогодні серед вчених також нема єдиної думки щодо визначення категорії «судова влада». Розробка загального поняття «судова влада», визначення змісту вказаного поняття є актуальною і складною проблемою для науки.

Серед дослідників поняття «судової влади» простежуються два напрямки: перший, *змістовний*, полягає у тому, що судова влада – це повноваження щодо вирішення виникаючих у суспільстві конфліктів із застосуванням спеціальної процедури. Другий, *організаційний*, полягає у тому, що зазначені повноваження належать виключно судам.

Легітимність виключно важлива для сучасної судової влади. З усіх гілок державної влади саме для судової влади проблема легітимізації, легітимності є найбільш гострою. Причому для наших суддів вона гостра подвійно, що пов'язане з такими обставинами:

- 1) порівнянно з іншими гілками влади діяльність судової системи найменш публична і не має можливості підняти рівень своєї легітимності популістськими рішеннями або діями;
- 2) на відміну від парламентаріїв і глави держави, судді не обираються народом, а призначаються (отже, первинна легітимація відсутня);
- 3) історично сформоване негативне сприйняття судової системи значною частиною населення.

До цих обставин варто додати ще один суто об'єктивний чинник. Для судів держав, національні правові системи яких належать до романо-германської правової сім'ї, проблема легітимності взагалі є більш гострою. Здійснення правосуддя повинне включати оцінки, і зокрема розуміння справедливості, що не можна строго вивести з державних законів. Саме такий підхід до правосуддя є передумовою його легітимності. Але його здійснення є проблематичним в умовах романо-германської правової системи на відміну від англо-американської з її розвинутою теорією і практикою суддівського розсуду.

На сьогоднішній день прийнято умовно говорити про існування двох судових систем, які значно відрізняються одна від одної за характерними ознаками, - англосаксонська та романо-германська (континентальна) системи.

Географія поширення системи судів англо-американського типу, крім Англії і країн Північної Америки - деякі держави різних континентів. Ступінь його впровадження в цих країнах неоднаковий. Географія поширення системи судів романо-германської моделі західна Європа, країни Північної Америки, деякі країни Сходу та Африки. Загальноновизнаним центром розвитку романо-германського типу правової системи є континентальна Європа.

Для англосаксонської судової системи характерними є: єдність організації (всі суди в кінцевому рахунку «замкнуті» на єдиний верховний суд); визнається правотворча роль суду; застосування загального права (використання судових прецедентів в якості джерел права); апеляційна форма перегляду судових рішень; змагальність процесу, під час якого держава не виступає в якості обвинувача, а будь-яка справа розглядається як боротьба сторін; відносно пасивна роль судді, який слідкує головним чином за дотриманням процесуальної сторони процесу; широке застосування інституту присяжних; виборність суддів.

Континентальна організація судової влади має стійку тенденцію до полісистемності, тобто до утворення в рамках єдиної системи різних її гілок з досить чітко розділеною компетенцією. Крім полісистемності, для континентальної судової системи характерними є розвинута база, яка детально регулює всі сторони організації і діяльності судів (в результаті нормотворча роль судів зводиться нанівець), активна роль судді у процесі, що суттєво зменшує роль судів з присяжними. Ця модель не визнає судового прецедента. Вона використовує крім апеляційної касаційну, а також наглядову (ревізійну) форму оскарження судових рішень. При цій моделі переважає принцип призначуваності суддів.

Спеціалізовані суди. Спеціалізованими судами найчастіше називають суди, які розглядають спори, конфлікти, які виходять за рамки кримінального або цивільного законодавства. Найбільш поширеними або характерними серед спеціальних судів є суди *адміністративної юстиції*. Завданням адміністративної юстиції є вирішення адміністративних спорів, тобто конфліктів насамперед між фізичними і юридичними особами, з одного боку, і органами і посадовими особами публічної адміністрації, - з іншого. При вирішенні цих спорів адміністративні суди перевіряють законність актів органів і посадових осіб публічної адміністрації, і у випадку порушення цими актами закону або відмінюють їх, або зобов'язують відмінити, або змінити їх

Наступним різновидом спеціалізованих судів можна назвати *суди по трудових спорах*. Дана категорія судів розглядає спори між працівниками і роботодавцями. Це спори з приводу колективних або тарифних договорів, з приводу питань участі працівників у справах підприємства, з приводу звільнення, скорочення чисельності працівників і т.д.

Часто у системі спеціалізованих судів виділяється *фінансова юрисдикція або фінансові суди*. Вони ще можуть мати назву податкових судів. В таких судах оскаржують ся рішення органів податкової інспекції, які можуть встановлювати підвищені з точки зору платника податки, або через ці суди можуть пред'являтися претензії за несплачені вчасно податки і т.д. спори між фізичними і юридичними особами, які є суб'єктами сплати податків, і органами, які стягують ці податки, і розглядають фінансові суди. В деяких країнах фінансові суди можуть розглядати також претензії митних органів.

В ряді країн, наприклад, Австрії, Великобританії та ін., існує категорія судів, які відносять до *соціальної юрисдикції*. Ці суди займаються проблемами і спорами, пов'язаними із соціальним забезпеченням осіб. Це спори з приводу призначення пенсії, спори ветеранів, престарілих, інвалідів. Там же можуть розглядатись спори страхових лікарів. Це окрема сфера адміністративної юрисдикції. В країнах, де таких спеціальних судів не існує, такі питання розглядаються адміністративними судами.

В деяких країнах виділяється досить своєрідна група судів - *патентні суди*. Вони розглядають спори між винахідниками і державними органами, які повинні реєструвати патенти і винаходи, а також спори між винахідниками і авторами між собою з приводу першості їх продуктів творчості.

Зі спеціальних судів, які відомі пострадянським державам, можна назвати лише *військові суди* (військові трибунали). Вони, як правило, теж складаються з двох інстанцій і діють на підставі спеціального законодавства.

Окрему групу спеціальних судів складають *дисциплінарні суди і суди честі*. Такого роду суди розглядають спори і застосовують заходи впливу до державних службовців, до чиновників і суддів, які займаються розглядом справ у всіх інших сферах. Такі суди можуть накладати стягнення на чиновників, суддів і інших державних службовців

Окрім названих європейських варіантів спеціальних судів існують і інші спеціальні суди. Наприклад, у США існують *претензійні суди*, які розглядають претензії і приймають рішення по фінансових питаннях і спорах по відношенню до уряду США. Також в США діють *суди у справах про банкрутство*. Вони приймають рішення про оголошення банкрутом певної фірми або підприємства.

Найважливіші принципи організації судової влади - здійснення правосуддя тільки судом та принцип підсудності. Принцип здійснення правосуддя тільки судом означає, що в державі немає і не може бути ніяких, крім судів, державних чи інших органів, які мали б право розглядати і вирішувати цивільні, кримінальні та інші справи.

Особливе місце в системі конституційних принципів організації судової влади займає принцип колегіальності. Традиційно він розглядається в двох традиційних проявах. В багатьох країнах закріплений власне принцип колегіальності, або здійснення судової функції декількома професійними судьями (ст.113 Конституції Республіки Білорусь, ст.59 Конституції Польщі, ст. 215 Конституції Португалії, ст.82 Конституції Японії). Конституція Казахстану 1995 року встановлює: «Суди складаються із постійних суддів» (ст.79). В інших державах під колегіальністю у здійсненні правосуддя розуміється участь у ньому представників народу у вигляді шеффенів (судових, народних засідателів) або присяжних (присяжних засідателів, суддів братчини, зборів рахимбургів, коміцій скабінів і т.д.), і все ж переважною є тенденція здійснення правосуддя професійним суддею одноособово, особливо на першій стадії судового процесу.

Більшість конституцій демократичних держав закріплюють принципи здійснення правосуддя, якими суд керується при розгляді конкретних справ (принципи судової діяльності) і які є гарантією від несправедливого правосуддя і судового свавілля (судові гарантії громадян).

У цей універсальний "каталог принципів" звичайно включаються наступні основоположні положення, закріплені в національних конституціях: прозорість правосуддя (гласність, публічність, офіційність); змагальність судового процесу; усний характер судочинства; доступність правосуддя; презумпція невинуватості; принцип "non bis in idem" (неприпустимості повторного залучення до відповідальності за одне і те ж діяння); принцип належної судової процедури ("due process") (мотивованість і обгрунтованість рішень і вироків); право громадян на судовий захист і оскарження судових рішень.

Діючі конституції в різних об'ємах фіксують принципи здійснення судової влади і судові гарантії громадян. Однак, в цілому «каталог» цих принципів досить великий, і в країнах правової державності всі вони діють будучи передбачені якщо не конституціями, то законодавством про судоустрій і процесуальним законодавством або в силу традицій, які склались історично на основі прецедента.

Велике значення в демократичних конституціях надається такому аспекту судового устрою і судової організації, як конституційні принципи, які лежать в основі правового статусу суддів: призначуваність (рідше - виборність ординарних суддів парламентом за поданням глави держави і часткове обрання членів конституційних судів парламентами); незмінність суддів; незалежність суддів; суддівська несумісність; судовий імунітет і ін. Всі ці принципи тісно взаємопов'язані один з одним і підпорядковані загальному завданню забезпечення незалежності суду і високого професійного рівня суддів.

Основоположним принципом є принцип незалежності судової влади.

Важливою гарантією забезпечення суддівської незалежності є їх незмінюваність та недоторканність. На сьогодні незмінюваність суддів закріплено в конституціях Німеччини, Греції, Італії, Іспанії, Росії, Франції, Японії, США, Болгарії, України, Македонії, Молдови, Хорватії, Словаччини, Чехії тощо. У первинному вигляді незмінюваність суддів існує у

Франції, Великобританії, США, Чехії, Македонії та Хорватії, де суддя, який обирається чи призначається вперше, не обмежується певним строком здійснення повноважень.

Судді володіють імунітетом і особистою недоторканністю на випадок залучення до відповідальності за винесені ними ухвали або за виниклий матеріальний збиток. Така ситуація може виникнути при здійсненні суддею неправильних дій або бездіяльності при здійсненні ним професійних функцій. Тісно пов'язаний з принципом незалежності суддів і з конституційною ідеєю розподілу влад принцип несумісності суддівської посади з іншими державними і громадськими посадами. Це означає несумісність посади судді з депутатським мандатом або міністерським портфелем, а також звільнення судді від яких-небудь партійних і суто політичних переваг і зобов'язань.

Стосовно принципу суддівської призначуваності в європейських країнах склалися дві основні системи: конкурсна система (Італія, Франція, Португалія і ін.) і система простого професійного відбору.

Безперечно важливою гарантією забезпечення самостійності судової влади, а отже й незалежності суддів, є створення необхідних організаційно-технічних та інформаційних умов для діяльності судів, матеріальне і соціальне забезпечення суддів відповідно до їх статусу, а також особливий порядок фінансування діяльності судів. Виділяють три основних напрямки в діяльності по організації забезпечення роботи судів: кадровий, організаційний та ресурсний.

За роки незалежності України наша судовасистема «пережила» декілька масштабних реформ, не кажучи вже про незліченну кількість розроблених концепцій, які мене судилося стати основою законодавства. Але кардинальні зміни внесла в судову владу в Україні судова реформа 2010 року, яка докорінно змінила три складові вітчизняного правосуддя – судоустрій, статус суддів та судочинство. Зміни торкнулися також усіх головних аспектів діяльності судів і суддів – принципів судоустрою держави, самої системи судів та їх повноважень, порядку звернення до суду і процедур судового розгляду справ, механізму добору суддів, підстав і порядку їх відповідальності, системи забезпечення діяльності судів, засад суддівського самоврядування і навіть мови судочинства. Офіційно задекларовані цілі та завдання судової реформи 2010р., на перший погляд, відповідали вимогам Конституції України, міжнародно-правовим документам, європейській практиці та сучасним теоріям правосуддя. Однак, багато політиків, експертів, представників судової влади висловлювали сумніви в офіційно задекларованих цілях і завданнях реформи, називаючи їх «димовою завісою», а дійсною метою реформаторів є те, щоб зробити суддів залежними і керованими з одного центру.

27 жовтня 2014 р. Президент створив Раду з питань судової реформи.

Стратегія сталого розвитку «Україна — 2020» накреслює судову реформу у два етапи:

1. невідкладне оновлення законодавства, спрямоване на відновлення довіри до судової влади в Україні;
2. системні зміни в законодавстві: прийняття нової Конституції України та на основі відповідних конституційних змін — нових законів, що стосуються судоустрою та судочинства, інших суміжних правових інститутів.

Мета реформи — реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів задля практичної реалізації принципів верховенства права і забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд справ незалежним та неупередженим судом.

Законодавчим втіленням реформи стало прийняття Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд», проект якого розроблений президентською Радою з питань судової реформи під керуванням Філатова.

При цьому був відкинутий альтернативний законопроект, що просувався Реанімаційним пакетом реформ. Проект РПР, серед іншого, передбачав ліквідацію господарських судів — професіонали на це відреагували в багнети.

Основні новації прийнятого Закону «Про забезпечення права на справедливий суд», що набрав чинності 29 березня 2015 р.:

- розширено повноваження Верховного Суду щодо самостійного прийняття справ до провадження у т.зв. IV інстанції та підстав перегляду справ;
- судам надано право відступати від правових позицій Верховного Суду з одночасним наведенням відповідних мотивів у рішенні;

- змінено порядок формування Вищої ради юстиції;
- доступ до судових рішень зроблено більш відкритим;
- змінено порядок розгляду Верховною Радою питань про звільнення суддів;
- Закон України «Про судоустрій і статус суддів» викладено в новій редакції;
- запроваджено первинне кваліфікаційне оцінювання суддів (тобто переатестацію)

всіх суддів.

- передбачено створення апеляційних округів загальних судів;
- передбачено обладнання необхідної кількості залів судових засідань у дворічний термін.

02.06.2016 Верховною Радою України прийнято Закон України № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» та Закон України № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів» (нова редакція), які набрали чинності 30.09.2016.

Прийняті зміни до Конституції України, серед іншого, передбачають:

скасування інституту «призначення судді на посаду вперше» та передбачення, що судді обійматимуть посади безстроково;

підвищення вікового та професійного цензів до кандидатів на посаду судді;

встановлення нового порядку формування Вищої ради правосуддя, відповідно до якого більшість у її складі становитимуть судді, обрані суддями;

встановлення порядку, відповідно до якого суди утворюватимуться та ліквідовуватимуться законом;

звуження меж імунітету судді від абсолютного до функціонального;

закладення передумов для оновлення суддівського корпусу тощо.

У свою чергу Законом України «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закон) запропоновано такі новели:

1) перехід до триланкової системи судів: місцеві суди, апеляційні суди та Верховний Суд.

2) утворення нового Верховного Суду шляхом ліквідації Верховного Суду України, який розглядатиме справи як суд касаційної інстанції, а у випадках передбачених процесуальним законодавством – як суд першої та апеляційної інстанції.

Склад Верховного Суду становитиме не більше 200 суддів. У цього Суду діятимуть: Велика палата, Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд і Касаційний цивільний суд.

Верховний Суд утворюється протягом шести місяців з дня набрання чинності Законом та розпочинає роботу за умови призначення щонайменше шістдесят п'яти суддів.

3) припинення діяльності та ліквідація вищих спеціалізованих судів з дня початку роботи Верховного Суду у новому складі.

4) утворення в системі судоустрою нових вищих спеціалізованих судів: Вищого суду з питань інтелектуальної власності та Вищого антикорупційного суду, які будуть діяти як суди першої інстанції з розгляду визначених законом категорій справ.

5) впровадження нових механізмів для стимулювання забезпечення доброчесної поведінки суддів із залученням громадськості. Зокрема, з метою сприяння Вищій кваліфікаційній комісії суддів України у встановленні відповідності судді (кандидата на посаду судді) критеріям професійної етики та доброчесності утворюється Громадська рада доброчесності.

6) закріплення обов'язку судді (кандидата на посаду судді) подавати, зокрема, декларацію родинних зв'язків, декларацію доброчесності.

7) запровадження відкритих конкурсів на зайняття посади суддів апеляційних, вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду з допуском до них осіб, що не мають суддівського стажу.

8) здійснення перерозподілу повноважень між Вищою кваліфікаційною комісією суддів України та Вищою радою правосуддя.

Також необхідно зазначити, що 21.12.2016 р. Верховною Радою України прийнятий Закон України «Про Вищу раду правосуддя», який набрав чинності 05.01.2017.

Згідно з положеннями вказаного Закону, до повноважень Вищої ради правосуддя належить, зокрема:

- внесення подання про призначення судді на посаду;
- повноваження щодо розгляду скарги на рішення відповідного органу про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді;
- ухвалення рішення стосовно порушення суддею вимог щодо несумісності;
- ухвалення рішення про звільнення судді з посади;
- надання згоди на затримання судді чи утримання його під вартою;
- ухвалення рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя.

Семінарське заняття 9

Тема 9. Моделі конституційного контролю

Питання для усного опитування та дискусії

- 9.1. Поняття та історія розвитку конституційного контролю за рубежом.
- 9.2. Моделі функціонування конституційного контролю.
- 9.3. Форми конституційного контролю.
- 9.4. Повноваження органів конституційного контролю за рубежом.
- 9.5. Правова природа рішень органів конституційного контролю.
- 9.6. Поняття та історія становлення інституту конституційного контролю в Україні.
- 9.7. Порядок формування та повноваження Конституційного Суду України.
- 9.8. Правова природа і юридична сила актів Конституційного Суду України.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: конституційний контроль, конституційність, моделі конституційного контролю, форми конституційного контролю, акти органів конституційного контролю, Конституційний Суд України, конституційність нормативно-правових актів, офіційне тлумачення конституції та законів України, конституційне подання, конституційне звернення, рішення та висновки Конституційного Суду, правові позиції.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

- правова природа конституційного контролю;
- повноваження органів конституційного контролю в світі та в Україні;
- механізм виконання рішень органів конституційного контролю.

У юридичній літературі даються різні визначення поняття «конституційний контроль». Так, В. С. Нерсисянц під конституційним контролем розуміє забезпечення конституційності і правового характеру всієї системи загальнообов'язкових актів і норм шляхом позбавлення юридичної чинності тих з них, що носять антиконституційний, антиправовий характер. С. В. Боботов під судовим конституційним контролем у США має на увазі сукупність владних повноважень Верховного суду, що дозволяють йому суверенно оцінювати діяльність інших державних органів і посадових осіб і виносити з таких питань вище й остаточне за своїми юридичними наслідками рішення. Цікаві визначення дають польські автори. З. Чешейко-Сахацки під контролем конституційності розуміє правовий інститут, метою якого є узгодження системи права з джерелами права і встановленою ієрархією норм, а також усунення невідповідностей актів конституції. М. Домагала трактує контроль відповідності права конституції як діяльність компетентних державних органів, що засвідчують і усувають невідповідність конституції законів, а також інших нормативних актів.

Сучасного значення інститут конституційного контролю набув починаючи з XIX століття як ключовий спосіб вирішення конституційних спорів між державами Німецької імперії, а також між державами та національним урядом. Місцем для розгляду таких спорів, за німецькими монархічними конституціями, була парламентська палата, в якій держави мали рівне представництво.

Незважаючи на те що Конституція США 1787 року у другій частині статті 6 містила

«клаузулу (положення) про верховенство Конституції», «Ця Конституція та закони Сполучених Штатів, які мають прийматися згідно з нею, а також усі договори, які укладаються зі Сполученими Штатами, вважаються найвищим правом країни, й судді кожного штату мають бути зв'язані ним». Потрібно було чекати до 1803 року, коли Верховний суд США, при вирішенні справи *Marbury v. Madison*, здійснив ці повноваження щодо судового конституційного контролю, які логічно походять від цього конституційного положення, та визнав федеральний закон США неконституційним.

Досвід США щодо перевірки конституційності правових актів ліг в основу американської, або дифузної моделі судового конституційного контролю, яка була у цілому сприйнята в інших країнах – як у колишніх британських колоніях (Канада, Індія), так і в країнах, які не перебували у сфері інтересів британської корони (Аргентина).

У Європі судовий конституційний контроль почав здійснювати спеціальний орган - Конституційний трибунал (суд) – що був заснований згідно з Конституцією Веймарської республіки 1919 року в Німеччині, Конституцією Австрії 1920 року та Конституцією Чехословаччини 1920 року. Судовий конституційний контроль у континентальній Європі почав здійснюватись згідно з європейською, або концентрованою моделлю, яка докорінно відрізнялась від дифузної моделі судового конституційного контролю.

Інститут судового конституційного контролю, згідно з першими європейськими конституціями ХХ століття у країнах, де була сприйнята ідея Г. Кельзена, відрізнявся від американської моделі вузькими повноваженнями, до Конституційного суду могли звертатися лише певні, чітко визначені державні органи; неможливо було визначити антиконституційність державних правових актів, зокрема законів, на підставі порушення ними основних прав та свобод, оскільки вважалось, що у Конституції неможливо позитивно закріплювати ці права або природне право.

Більшість європейських країн сприйняли концепцію Г. Кельзена за єдиним винятком - вони надали конституційну юрисдикцію щодо безпосереднього захисту конституційних прав та свобод, які закріплювались у текстах європейських конституцій як позитивне право, окремому органу судової влади. «Розквіт» судового конституційного контролю та посилення ролі конституційних судів припадає на другу половину ХХ століття, коли у європейських країнах була відкрита принципово інша юридична природа конституційного правосуддя з метою запобігання поверненню нацизму. Засновники нових післявоєнних конституційно-демократичних режимів в Італії, Німеччині, Австрії, а згодом – у Іспанії, Греції, надали конституційним судам повноваження та поклали відповідний обов'язок щодо захисту конституційних прав та свобод від зловживань публічної влади шляхом надання їм ефекту безпосередньої дії. А це неминуче привело до рецепції природного права у межах конституційного права та судової правотворчості при застосуванні та тлумаченні Конституції.

В світовій правотворчій практиці виділено дві основні моделі функціонування конституційного контролю – американська і європейська.

Американська модель конституційного контролю багато в чому походить від англосаксонських традицій і має свою специфіку в силу особливої ролі Верховного суду, федеративного устрою держави і деяких самобутніх рис американської правової системи.

Головне, що відрізняє американську систему від інших країн, у тому числі європейських, полягає в тому, що здійснення конституційного контролю довірено всьому судовому апарату і конституційне правосуддя не виділяється з загальної системи правосуддя, оскільки всі справи, яка б не була їхня природа, розглядаються тими самими судами і по суті в тих самих умовах.

По-перше, контроль за конституційністю має універсальний характер. Він охоплює не тільки закони, але також усі нормативні акти і нормативні розпорядження на всіх рівнях здійснення влади. Наприклад, не відповідними Конституції може бути оголошене кожне порушення обов'язкової ієрархії юридичних норм або дія, що не має під собою правової основи (які порушують належну правову процедуру (*due process of law*)).

По-друге, контроль за конституційністю здійснюється деконцентровано, тобто час від часу і може провадитися будь-яким судом при розгляді будь-якої справи, у якій зазначаються законні інтереси громадянина. Але разом з тим такий контроль зовсім не втрачає свій всеохоплюючий характер, оскільки в конкретній справі може контролюватися не тільки

відповідність федеральних законів федеральній Конституції, але і відповідність нормативних актів окремих штатів конституціям цих штатів, а також актів самих штатів федеральним законам.

По-третє, контроль за конституційністю має казуальну прив'язку, тобто він можливий тільки при розгляді лише конкретної справи, у якому фігурує відсилання до Конституції, наприклад, коли одна сторона вважає, що вимога іншої сторони заснована на дії антиконституційної норми. Суд зобов'язаний висловити свою думку з цього приводу і відповідно вирішити питання власне кажучи заявленого позову. Проблема конституційності виникає, таким чином, як би підспудно, у якості супутньої в колі інших проблем, які розв'язуються у ході судового процесу.

По-четверте, контроль за конституційністю має відносний характер, тому що рішення суду є обов'язковими тільки для сторін, що сперечаються, (*inter partes*) і не поширюються на всіх суб'єктів правозастосовчої діяльності. Визнаючи неконституційність юридичної норми, суди трактують її як неіснуючу (*null and void*) і не приймають її в увагу при винесенні відповідного рішення, власне кажучи суперечки. Але така норма і не скасовується спеціально як норма загального значення (*erga omnes*).

Американська модель захисту конституційного правопорядку вплинула на процедури охорони конституцій в інших державах. Американський досвід уважно вивчається в багатьох країнах, однак ніде не була цілком сприйнята американська модель у її чистому вигляді.

Деякі прояви американської моделі конституційного контролю можна спостерігати в таких європейських країнах як Данія та Ірландія.

Європейська модель конституційного контролю. Після Першої світової війни в Європі була вироблена власна модель конституційного контролю, що у даний час стала поширюватися і на інших континентах. Її сприйняла значна частина постсоціалістичних країн. Ідея європейської моделі належить ученому зі світовим ім'ям - австрійському юристові Гансу Кельзену (*Hans Kelsen*), учасникові розробки австрійського Федерального конституційного закону 1920 року, а згодом члену Конституційного суду цієї країни.

Особливістю європейської моделі конституційного контролю є його здійснення спеціалізованими органами, що не включені до системи судів загальної юрисдикції, - конституційними судами (радами), діяльність яких зазвичай регулюється конституціями і лише конкретизується законами, причому нерідко конституційними чи органічними.

Всі існуючі форми конституційного контролю можуть класифікувати за різними підставами.

За часом здійснення конституційний контроль може бути *попереднім чи наступним*. При попередньому контролі акт перевіряється до його вступу в силу (закон – до санкціонування і промульгації, але вже після прийняття парламентом). Наступний контроль поширюється в принципі на діючі, принаймні офіційно опубліковані, акти.

За місцем здійснення конституційний контроль може бути *внутрішнім і зовнішнім*. Внутрішній контроль проводиться тим самим органом, що видає акт, зовнішній – іншим органом, наприклад главою держави, до якого на підпис або для промульгації надійшов прийнятий парламентом закон. Внутрішній контроль, як правило, – попередній, хоча є приклади і наступного внутрішнього контролю. Нерідко такий контроль носить консультативний характер і не виключає зовнішнього контролю.

З точки зору правових наслідків конституційний контроль може бути *консультативним або постановляючим*. Рішення в порядку консультативного контролю володіє моральною, а не юридичною силою - юридично воно нікого не зобов'язує і не зв'язує. Навпаки, рішення, прийняте в порядку контролю, який постановляє, є обов'язковим, навіть загальнообов'язковим: якщо воно оголошує акт відповідним конституції, ніякі претензії до нього в цьому плані більше не приймаються; якщо ж акт оголошений неконституційним, то втрачає юридичну чинність або повертається на розгляд органу, який його видав. Найчастіше під конституційним контролем розуміється постановляючий контроль.

За підставами проведення конституційний контроль може бути *обов'язковим чи факультативним*. У першому випадку акт обов'язково піддається конституційному контролю, звичайно попередньому. Найчастіше конституційний контроль буває факультативним:

проводиться за вимогою уповноваженого органу або посадової особи або ж індивіда, у якого виникли сумніви у конституційності акта.

За формою конституційний контроль може бути *абстрактним або конкретним*. Абстрактний контроль означає перевірку конституційності чи акта норми поза зв'язком з якою-небудь справою. Попередній контроль може бути тільки абстрактним (а не навпаки). Конкретний же контроль здійснюється тільки в зв'язку з якоюсь, найчастіше судовою, справою, при вирішенні якого підлягають застосуванню визначені норма або акт, що заперечуються з погляду конституційності.

За обсягом конституційний контроль може бути *повним або частковим*. Повний контроль охоплює всю систему суспільних відносин, врегульованих конституцією. Частковий же контроль поширюється лише на визначені сфери, наприклад на права людини і громадянина, на федеративні відносини і т.д.

За змістом конституційний контроль буває *формальний або матеріальний*. При формальному контролі перевіряється дотримання конституційних умов і вимог, що відносяться до видання акта, тобто чи входило видання акта в компетенцію органу, який його видав, чи дотримані процедурні вимоги при цьому, чи у відповідній формі виданий акт. Матеріальний же контроль має справу зі змістом акта й означає перевірку відповідності цього змісту до положення конституції.

З погляду дії в часі, а точніше кажучи – зворотної сили, також спостерігаються дві форми конституційного контролю. Перша форма – *ex tunc* – означає, що рішення про визнання неконституційності має зворотну силу і норма або акт, які були оголошені неконституційними, вважаються недійсними із самого початку: з моменту їх видання або з моменту вступу в силу конституційної норми, якій вони стали суперечити. Звідси випливає, що повинні бути відновлені відносини, які існували до цього моменту, відшкодовані збитки, які були заподіяні виданням цих актів, і т.д. Це породжує великі складнощі, особливо коли неконституційні норма чи акт діяли тривалий час. Тому частіше застосовується друга форма – *ex nunc*, яка означає, що рішення про неконституційність дійсне тільки на майбутнє, а всі інші наслідки дії неконституційної норми чи неконституційного акта залишаються в силі.

Способи формування цих органів дуже відрізняються, але деякі узагальнення все-таки можна зробити. У порівняно невеликій кількості країн застосовано чисто парламентський спосіб. Так, у Німеччині члени Федерального конституційного суду (ФКС) обираються в рівній кількості (по 8) Бундестагом і Бундесратом (ч. 1 ст. 94 Основного закону), судді і члени конституційних судів земель – ландтагами. В Угорщині члени Конституційного суду обираються Державними зборами (п. «к» ч. 3 § 19 Конституції Угорської Республіки 1949 р. у редакції 1990 р.). У Хорватії судді Конституційного суду обираються нижньою палатою парламенту за пропозицією верхньої (частина перша ст. 122 Конституції Республіки Хорватії 1990 р.). У Португалії 10 суддів Конституційного суду обираються Зборами Республіки, а ще троє кооптуються рішенням цих 10-ти (ч. 1 ст. 224 Конституції Португальської Республіки 1976р.).

Однак у більшості країн конституційні суди (ради) формуються вищими державними органами, що представляють різні галузі влади і діють при цьому або самостійно, або спільно.

Так, у Франції відповідно до частин першої і другої ст. 56 Конституції трьох членів Конституційної ради призначає Президент Республіки, трьох – голова Національних зборів і трьох – голова Сенату (крім того, до складу Конституційної ради по праву входять колишні президенти республіки). В Італії і Болгарії члени Конституційних судів призначаються третинами, тобто відповідно по п'ять і по чотири судді, президентами республік, парламентами (в Італії на спільному засіданні палат) і зборами суддів верховних судів загальної й адміністративної юрисдикції (ч. 1 ст. 135 Конституції Італії; ч. 1 ст. 147 Конституції Болгарії).

Чисельний склад конституційних судів (рад) звичайно невеликий: у Югославії – 7 членів, у Франції, Румунії, Словенії, Македонії, Монголії – по 9 (у Франції не враховуючи колишніх президентів), у Словаччині, Чехії – по 10, у Бразилії, Хорватії, Угорщині – 11, в Іспанії, Болгарії, Бельгії, Ірані – 12, в Австрії – 14 (плюс шість запасних), в Італії, Польщі – 15, у Німеччині – 16 членів. Як бачимо, ніякої кореляції з чисельністю населення відповідної країни тут немає, так само як і немає обов'язкового прагнення до непарного числа суддів (членів).

На відміну від судів загальної юрисдикції в багатьох країнах для суддів конституційних судів (рад) встановлені єдині строки повноважень, звичайно тривалі, що супроводжуються заборонаю повторного обрання (призначення) у конституційний суд. Останнє має на меті гарантувати від впливу органів, що обирають (призначають) на поведінку суддів (членів рад), що могли б прагнути до повторного обрання (призначення). Так, у Греції термін повноважень встановлений у два роки (це виключення з правила), у Португалії, Монголії – у 6 років, у Словаччині – 7, у Хорватії, Колумбії – 8 (в останньої – з відновленням по половиних кожні чотири роки), у Франції, у Румунії, Іспанії, Болгарії, Італії, Угорщині, Польщі, Югославії, Словенії, Македонії – 9 (у перших чотирьох країнах – з відновленням по третинах кожні три роки), у Німеччині – 12 років. У ряді інших країн (наприклад, у Бразилії, Австрії, Бельгії) цей термін не встановлений.

У багатьох країнах конституції, а також закони встановлюють особливі вимоги до кандидатів у судді конституційних судів. Крім природної несумісності з іншими публічними посадами і приватними заняттями, крім звичайних для суддів моральних вимог тут часто встановлюються підвищені вікові цензи (у Німеччині членом ФКС можна бути у віці від 40 до 68 років, в Угорщині членом Конституційного суду – у віці від 45 до 70 років), високі вимоги до професійного стажу (наприклад, у Румунії 18 років, у Чехії – 10, в Іспанії – 15, в Італії для адвокатів 20 років) і т.д.

Варто мати на увазі, що конституційні судді й інші члени спеціальних органів конституційного контролю обираються (призначаються) в особистій якості, тобто вони не можуть розглядатися як представники якої-небудь партії (навіть якщо в ній перебували), якої-небудь регіону, якої-небудь соціальної групи і т.д. Вони не повинні у своїй діяльності керуватися подібними приватними інтересами. Конституції і закони, навіть якщо цих принципів прямо не формулюють, по суті з них виходять. Обмежимося одним досить показовим прикладом.

У деяких східноєвропейських країнах конституційним суддям забороняється складатися в політичних партіях (наприклад, згідно ч. 5 ст. 147 болгарської Конституції), тоді як у західноєвропейських країнах їм звичайно забороняється лише активна участь у партійній, а часом і в профспівковій, роботі (наприклад, ч. 4 ст. 159 Конституції Іспанії).

Формування органів конституційного контролю в різних країнах відбувається по-різному, ідентичної системи таких органів не існує практично в жодній країні. Такі органи наділяються різним за обсягом повноваженнями, але в той же час мають одну мету – забезпечення дотримання конституції в країні та побудова правової держави.

Органи конституційного контролю розглядають і вирішують справи, предметом яких є конституційно-правові питання й протиріччя. Але перш ніж перейти до докладного висвітлення їхньої компетенції (юрисдикції), що складається з окремих повноважень, в основі яких лежать певні категорії справ, необхідно зробити два попередніх зауваження, що стосуються способів визначення цієї компетенції.

Так, слід зазначити, що способи визначення компетенції перебувають у прямій залежності від моделі конституційного правосуддя. В американській моделі в її класичному варіанті конституційний контроль не виділяється із загального правосуддя. Тут немає особливої категорії конституційних справ: конституційні питання можуть бути присутніми у будь-яких справах – кримінальних, цивільних, адміністративних – і розглядатися судами загальної юрисдикції в загальному порядку. Це висвітлюється в конституціях і законах про судоустрій, які визначають тільки загальну, а не конституційну юрисдикцію (хоча у федеративних державах, як правило, виділяються протиріччя між федерацією і її суб'єктами та між останніми).

На відміну від судів загальної юрисдикції компетенція спеціалізованих органів конституційного правосуддя обмежена розглядом винятково конституційно-правових питань. У цьому одну з головних переваг європейської моделі в порівнянні з американською, у тому що тим самим спеціалізований орган позбавлений необхідності «одночасно вирішувати часто дуже складні спеціальні питання в області цивільного, кримінального права» і зосереджуватися «винятково на конституційно-правовій проблематиці розглянутих справ».

Предметна компетенція органів конституційного правосуддя визначається їхньою природою як головних органів судового захисту конституції. Аналіз сучасного законодавства дозволяє виділити чотири основні групи їхніх повноважень:

1. Пов'язані із забезпеченням верховенства конституції в системі джерел національного права: контроль за конституційністю нормативно-правових актів і міжнародних договорів; офіційне тлумачення конституції й законів;
2. Пов'язані із забезпеченням дотримання принципу поділу влади: розгляд спорів про компетенцію між державними органами (розмежування компетенції законодавчої, виконавчої й судової влади по горизонталі), між державою і його складовими частинами (розмежування повноважень по вертикалі: у федеративній державі – між федерацією і її суб'єктами й між останніми, у складній унітарній державі – між центром і автономними утвореннями, у простій унітарній державі – між центральними державними органами й територіальними колективами);
3. Пов'язані із захистом конституційних прав і свобод людини: процедури «хабеас корпус», ампаро, конституційної скарги. До них можна віднести також контроль за проведенням виборів і референдумів і вирішення виборчих спорів, оскільки мова йде про захист одного з найважливіших політичних прав громадян – виборчого;
4. Пов'язані із захистом конституції від порушення її вищими посадовими особами, а в ряді держав – і політичними партіями (розгляд справ у порядку процедури імпичменту або участь у ній, контроль за діяльністю політичних партій).

Як би не відрізнялися за обсягом своєї компетенції органи конституційного правосуддя, обов'язковим її компонентом є контроль за конституційністю правових актів, що визначають, як зазначалося вище, сутність конституційного контролю.

Актами органів конституційного контролю зарубіжних країн є підсумкові (остаточні) та проміжні рішення конституційних судів або рад (конституційних судів), матеріально-правові та процесуальні акти, рішення колегій конституційних судів і акти голів та інших посадових осіб останніх. Найбільш важливе значення серед них мають підсумкові рішення. У кожній з аналізованих нами країн континентальної системи права (Австрії, Іспанії, Італії, ФРН, Франції) вони диференціюються як за змістом, так і за категоріями справ.

Форма актів може визначатися характером наведених у них оцінок. Форма актів залежить і від особливостей процедури судового розгляду. Так, відповідно до Закону про Федеральний Конституційний суд ФРН вирішення справ, що ґрунтується на їх усному розгляді, завершується винесенням рішення, а розв'язання справ без такого розгляду – прийняттям ухвали.

Юридичну природу підсумкових рішень конституційних судів характеризують такі ознаки:

- 1) особлива юридична природа порівняно з актами загальних та інших судових органів, яка зближує їх з актами законодавства;
- 2) особлива процедура інформування про них;
- 3) особливий порядок дії в часі, просторі, щодо кола органів та осіб;
- 4) специфіка їх виконання;
- 5) особливий порядок перегляду.

Отже, актами органів конституційного контролю зазвичай є підсумкові та проміжні рішення конституційних судів або рад, рішення їх колегій, голів, форма яких залежить від особливостей судової процедури розгляду питань та визначається характером наведених у них оцінок.

Конституційний Суд України був заснований на підставі Конституції України 1996 року. Основоположні норми про Конституційний Суд України встановлені у розділі 12 Конституції. Стаття 147 Основного Закону визначає правовий статус Суду, стаття 148 встановлює його склад, порядок призначення суддів, вимоги до них, стаття 149 – гарантії незалежності суддів. Статті 150, 151 встановлюють перелік органів і осіб, які володіють правом звернення в Конституційний Суд України, а також його повноваження. Стаття 152 константує юридичну силу і правові наслідки рішень Конституційного Суду України. А відповідно до статті 153 відповідні положення норм Конституції України конкретизуються в Законі України «Про

Конституційний Суд України». 13 липня 2017 рокау прийнято новий закон «Про Конституційний суд України».

Законом визначено повноваження Суду, до яких належить:

вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

офіційне тлумачення Конституції України;

надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України висновків про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту в межах, визначених статтями 111 і 151 Конституції України;

надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України;

надання за зверненням Верховної Ради України висновку про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;

вирішення питань про відповідність Конституції України та законам України нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим за зверненням Президента України згідно з частиною другою статті 137 Конституції України;

вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України (їх окремих положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України.

Основні повноваження Конституційного Суду України, передбачені Конституцією України і Законом України «Про Конституційний Суд України», дозволяють визначити його функції (за формами діяльності): контрольну – по розгляду конституційних спорів, виконується шляхом судочинства стосовно конституційності законів і інших правових актів; інтеграційну – спрямування Конституційним Судом України своєї діяльності на об'єднання зусиль органів державної влади України з метою охорони основних засад, закладених в Основному Законі; координаційну – в рамках своїх повноважень координація Конституційним Судом України дій органів державної влади у відповідності з нормами закону, що регулюють його діяльність, шляхом винесення своїх рішень відносно конституційності законів і інших правових актів; правотворчу – розглядаючи справи про відповідність законів і інших правових актів Конституції України, а також про офіційне тлумачення конституції і законів України, Конституційний Суд України виступає не лише як «негативний», але і у певній мірі як «позитивний» законодавець, що дозволяє стверджувати, що рішення Суду є джерелами права і їм притаманна матеріально-правова сила закону; політична – забезпечення політичної стабільності шляхом судового розгляду і прийняття рішень, які повинні забезпечувати верховенство права, а не політичну доцільність.

Семінарське заняття 10

Тема 10. Порівняльне муніципальне право

Питання для усного опитування та дискусії

- 10.1. Теоретичні і конституційні основи місцевого самоврядування.
- 10.2. Основні моделі місцевого самоврядування.
- 10.3. Муніципальні утворення, їх типи.
- 10.4. Структура органів місцевого самоврядування.
- 10.5. Повноваження місцевих органів самоврядування.
- 10.6. Матеріальна та фінансова основа місцевого самоврядування.

10.7. Відносини органів місцевого самоврядування з центральною владою: світ та Україна.

10.8. Конституційні основи місцевого самоврядування в Україні.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: місцеве самоврядування, муніципалітет, органи місцевого самоврядування, територіальна громада, муніципальні вибори, виконавчий комітет, сесійна діяльність, місцевий бюджет.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

- правова природа місцевого самоврядування;
- моделі функціонування місцевого самоврядування в демократичних країнах;
- основні повноваження органів місцевого самоврядування;
- взаємовідносини органів місцевого самоврядування в з центральною владою;
- реформування місцевого самоврядування в світі в Україні;
- переваги та недоліки децентралізації влади.

Місцеве управління і самоврядування завжди вважалися підвалиною демократичного устрою суспільства, і від того, наскільки розвинута, активна і досконала муніципальна система, багато в чому залежить міцність демократичних інститутів і загальна політична стабільність у тій чи іншій державі. В ретроспективному плані муніципальна система отримала новий імпульс для свого розвитку з появою перших писаних конституцій. Уже тоді робилися спроби відвести їй адекватне місце у державному механізмі.

У даний час, як і в минулому, юридичною базою формування та діяльності місцевих органів влади у будь-якій державі служать конституція та інші правові акти, але при цьому положення конституції користуються безумовним пріоритетом перед будь-якими іншими законами. Порівняльний аналіз текстів основних законів свідчить, що в конституціях переважної більшості держав світу закріплені такі положення, що стосуються функціонування місцевого управління та самоврядування: роль і місце органів місцевої влади в політичній системі суспільства; головні принципи організації місцевого управління та самоврядування; основи адміністративно-територіального поділу; організаційні форми здійснення місцевого самоврядування та управління, основи їх компетенції, внутрішньої структури і взаємовідносин; адміністративний нагляд; гарантії місцевого самоврядування (конституційні, судові, законодавчі, матеріально-фінансові тощо).

Насамперед, конституції переважної більшості сучасних держав розглядають інститут місцевого самоврядування як невід'ємний елемент політичної системи, важливий принцип її функціонування, суттєву ланку у механізмі народовладдя.

Порядок формування органів місцевого самоврядування. Для ефективного вирішення місцевих проблем необхідна наявність реально діючого механізму місцевого управління. У зв'язку з цим у зарубіжних країнах місцеві органи управління формуються як на низовому, так і на середньому (регіональному) рівні. Причому, як було зазначено, вони можуть як призначатися, так і обиратися. Залежно від системи місцевого управління та самоуправління можливе неоднакове розташування органів місцевого державного управління і місцевих представницьких органів в адміністративно-територіальних одиницях. У зарубіжних країнах існують наступні варіанти:

а) пряме державне управління на місцях може функціонувати на всіх рівнях адміністративного територіального поділу. Наприклад, в Індії на низовому рівні комісар муніципальної корпорації призначається урядом штату на певний термін і фактично є елементом місцевого державного управління. На чолі округу стоїть колектор, який призначається губернатором за вказівкою уряду штату. Керує справами найбільш крупної адміністративно - територіальної одиниці комісар, який також призначається губернатором за вказівкою уряду штату;

б) органи місцевого державного управління існують, як правило, лише на регіональному рівні. Зокрема Італія складається з 20 областей, 103 провінцій та понад 8000 комун. Однак органи місцевого державного управління існують лише на рівні області - це урядовий комісар, та на

рівні провінції - це префект. Дані посадові особи очолюють та координують діяльність державних служб на території області та провінції, здійснюють нагляд за роботою місцевих представницьких органів, які створені на рівні усіх адміністративно-територіальних одиниць (обласної ради, провінційної ради та комунальної ради);

в) навпаки, у деяких зарубіжних країнах місцеві представницькі органи створюються не у кожній адміністративно-територіальній одиниці. Наприклад, у ФРН 16 земель розподіляються на округи, округ - на повіти, а повіт - на громади. Уся повнота адміністративної влади в окрузі належить посадовій особі - реги-рунгс - президенту, який призначається урядом землі. У повіті функції державної адміністрації виконує ландрат, який формує місцевий бюджет, встановлює податки та керує комунальним господарством. Паралельно з ландратом у повітах діють і виборні органи - крайстаги, які представляють інтереси населення повіту. Основний Закон ФРН 1949 р. - Глава 2 «Федерація і землі», ст. 28 визначає право громади у межах закону під свою відповідальність регулювати усі справи місцевого співтовариства;

г) у країнах англосаксонської правової системи, з одного боку, на місцях відсутнє пряме державне управління, а з іншого - місцеві представницькі органи управління утворюються на всіх рівнях адміністративно-територіального поділу.

Представницькі органи місцевого самоврядування звичайно обираються громадянами прямим голосуванням.

Найчастіше по мажоритарній системі: голосування проводиться індивідуально за конкретних осіб - депутатів місцевих органів. Обираються окремі члени майбутнього муніципалітету по виборчих округах. Округу бувають одномандатні, іноді бувають багатомандатні. Строк повноважень таких органів, що обирають, різний: від 1 року до 6 років. При тривалому строку діяльності представницькі органи місцевого самоврядування можуть частково обновлятися, тобто проводиться ротація. У Франції, наприклад, генеральні ради обновляються кожні три роки наполовину.

Структура органів місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування містить у собі, як правило, два елементи: виборний орган (виборні муніципальні збори, що може називатися по різному - радою, асамблеєю) і виконавчий орган.

Основна мета запровадження виконавчого органу полягає у необхідності організації постійної виконавчої та розпорядчої діяльності органу місцевого самоврядування. Головними функціями виконавчого органу є: представлення інтересів місцевого представницького органу у відносинах з іншими органами влади, організаціями; укладання угод і договорів; виконання повноважень, які делеговані йому радою: керування службами представницького органу; реалізація рішень ради; здійснення контролю за виконанням нормативних актів ради тощо.

Виконавчий орган може бути одноособовим і колегіальним. Якщо це одноособовий орган, то, скажімо, це мер (Франція) або бургомістр (ФРН). А може бути й колегіальний, наприклад і магістрат на деяких землях ФРН або джунта в Італії.

Виконавчий орган необхідний, оскільки це постійно діюча структура, а виборні збори збираються періодично для рішення якихось важливих принципових питань.

Виконавчий орган місцевого самоврядування - важливий елемент місцевого самоврядування, адже без такого органу самоврядування неможливе. На чолі виконавчого органу, в залежності від типу самоврядування, стоїть бургомістр або директор. Саме керівник виконавчого органу відповідальний перед представницьким органом та общиною за виконання покладених на нього завдань: - виконання рішень представницького органу; підготовку проектів рішень для представницького органу; виконання державних (делегованих) повноважень; виконання завдань поточного управління і забезпечення нормального функціонування всієї місцевої адміністративної системи.

Комітети (комісії) бувають постійними і тимчасовими, обов'язковими та факультативними, територіальними, дорадчими тощо. Більшість членів комітетів (комісій) є членами органу місцевого самоврядування та обираються місцевими представницькими органами на своїх засіданнях. Водночас у деяких країнах дозволяється залучати до роботи в органі осіб, які не є його членами. Наприклад, в Угорщині, Великобританії законодавство регламентує можливість включення до складу будь-якого комітету фахівця у певній галузі, який не має членства в місцевому представницькому органі управління.

Постійні комітети (комісії) функціонують протягом усього терміну повноважень органу місцевого самоврядування. Тимчасові комітети (комісії) з'являються при необхідності вирішення якої-небудь проблеми та розпускаються після виконання свого завдання. Формування обов'язкових комітетів (комісій) регулюється у законодавстві країни.

Термін повноважень місцевих представницьких органів складає: один рік (у деяких провінціях Канади); два роки (Болівія, Мексика); три роки (Швеція, Естонія); чотири роки (Данія, Польща, Угорщина, Японія); п'ять років (Бельгія, Люксембург, Франція).

У переважній більшості зарубіжних країн муніципальні ради юридично очолюють муніципальний апарат управління. До їх відання відносяться прийняття місцевого бюджету, видання нормативних актів з питань, віднесених до їх компетенції, встановлення місцевих податків, розв'язання питань, пов'язаних із муніципальною власністю тощо.

Муніципальні ради обираються на різні строки. Так, період їхніх повноважень 2, 3 або 4 роки.

Для місцевого управління вказаних країн у цілому характерний невеликий чисельний склад муніципальних рад.

Основну роль у муніципальному управлінні відіграє *виконавчий апарат*. Він складається з адміністративних органів загальної компетенції (колегіальні виконавчі органи, мери, керуючі) і органів галузевої й спеціальної компетенції (департаменти, комітети, бюро).

Адміністративні органи загальної компетенції займають керівне положення відносно інших ланок виконавчого апарата. Особливо більшим впливом у справ місцевому управлінню найчастіше розташовують мери. Нерідко вони одноосібно вирішують питання наймання й звільнення муніципальних службовців, користуються правом накладати вето на рішення муніципальних рад, а також іншими правами, які фактично ставлять їх над муніципальними радами.

Найбільш стабільним і досить істотним елементом місцевого управління є чиновницький апарат - різні департаменти, бюро, комітети та інше. Відповідальні чиновники місцевих органів призначаються й зміщаються головою муніципальної адміністрації (мером, керуючим, колегіальним виконавчим органом) або радою. У ряді країн окремі категорії посадових осіб муніципалітетів обираються населенням, що ставить їх у незалежне положення у відносинах з муніципальними радами. Ця система особливо поширена в США, де, наприклад, у графствах шляхом виборів заміщаються посади шерифа - керівника місцевої поліції, коронера, що виконує деякі слідчі функції, скарбника й ін. Скарбник, клерк і деякі інші чиновники міського управління в США обираються населенням більш ніж у половині міст із населенням понад 5 тис. чоловік.

У ряді випадків установлений конкурсний порядок заміщення посад у муніципальному апараті. У деяких країнах, наприклад, у багатьох муніципалітетах США, прийнята система, при якій партія, що перемогла на виборах, роздає муніципальні пости своїм прихильникам.

У сучасних умовах чисельність муніципальної бюрократії швидко зростає, підсилюються її позиції в механізмі місцевого управління. Існуюче в деяких країнах (наприклад, в 26 штатах США, у Японії) право відкликання виборних посадових осіб муніципалітетів виборцями як засіб впливу населення на місцеві справи застосовується вкрай рідко.

На сучасному етапі у зарубіжних країнах спостерігається тенденція щодо збільшення обсягу компетенції місцевих органів управління, у тому числі у таких важливих сферах, як освіта, комунальне господарство, будівництво, медичне обслуговування тощо. У зв'язку з чим сьогодні у зарубіжних країнах компетенція місцевих органів влади регулюється у конституційному, органічному, поточному законодавстві, а також актами глави держави і виконавчої влади, судовими прецедентами тощо.

Компетенцію органів самоврядування можна умовно поділити на первинну і вторинну. *Первинна* - це та, яку можна назвати місцевими справами: чистота вулиць, правильність будівництва, система шкільної освіти, органи охорони здоров'я, паркі, сквери, турбота про бездомні, старезних і т.д.

Вторинна компетенція - це те, що місцеві органи виконують частіше за все, як би за дорученням вищестоящих органів: облік виборців, заходи оборонного характеру та інше. Тобто те, що прямо не відноситься до місцевих справ і більш цікаве для центральної влади.

Об'єм компетенції місцевих органів зарубіжних країн постійно і поступово збільшується, у тому числі в таких важливих сферах, як освіта, дорожнє будівництво, комунальне господарство і інше. Права місцевих органів в унітарних державах закріплюються законами і актами уряду, у федеральних державах - суб'єктами федерації. В деяких випадках органи місцевого самоврядування можуть звертатися до законодавчих органів з проханнями, петиціями про видання законів або інших актів, які надали б їм додаткові права. Деякі додаткові права можуть бути надані без видання нових законів, на рівні підзаконних актів. Ці напрями діяльності є первинними для місцевих муніципальних органів зарубіжних країн.

Для кращого розуміння ролі місцевих органів у сучасній державі в юридичній літературі прийнято класифікувати повноваження місцевих представницьких органів влади щодо певних сфер:

а) повноваження у фінансово - економічній сфері полягають у праві місцевих представницьких органів приймати місцевий бюджет, а також брати участь у формуванні державних фінансово-економічних програм.

б) повноваження у галузі охорони громадського порядку означають, що у віданні місцевих представницьких органів знаходиться право визначати діяльність місцевих поліцейських служб, які займаються патрульною службою, охороною службою. Водночас такі повноваження, як правило, здійснюються спільно з місцевими державними органами управління.

в) повноваження у галузі комунального господарства й охорони навколишнього середовища передбачають, що місцеві представницькі органи мають право регулювати питання транспорту, дорожнього руху, місцевого будівництва, різних комунальних послуг (водопостачання, тепlopостачання, каналізації тощо), санітарного стану міста, охорони природи, води, повітря тощо.

г) до повноважень місцевих представницьких органів у соціальній сфері відносять організацію допомоги малозабезпеченим, інвалідам, утримання безкоштовних їдалень, будинків для пристарілих, медична допомога для бездомних, будинки для осіб, що потребують спеціального догляду, підтримку муніципальних лікарень, шкіл, бібліотек, дитячих садків тощо. Крім того в ряді держав муніципальні органи займаються будівництвом дешевого житла, яке потім продають на пільгових умовах їх наймачам.

Визначені вище повноваження у певних сферах здійснюються за допомогою наступних методів - регулювання й управління.

Щоб реалізувати повноваження, потрібні гроші. Звідки ж беруться ці гроші у місцевих органів влади, що є джерелами доходів? При описі цієї проблеми перш за все, називають податки. Існують місцеві або муніципальні податки. В їх числі:

а) муніципальний прибутковий податок;

б) податок з вартості землі;

в) податок з доходів компаній;

г) податок з власності (це податок, який платять домовласники, власники господарських будівель і земельних ділянок).

Основне джерело доходів — це державні субсидії, тобто виплати з загальнодержавного бюджету. Субсидії бувають трьох видів:

а) загальні субсидії (не цільові, а виплачуються регулярно);

б) цільові субсидії, які також регулярно виплачуються, але на конкретну мету (на освіту, культуру та інші.);

в) спеціальні дотації для окремих муніципалістів, міст та інші.

Четверта група джерел доходів — видача дозволів на торгівлю, видовищні заходи, будівництво та інше. Кожний дозвіл слід оплачувати, тому це також джерело поповнення місцевого бюджету.

Крім того, є п'ята група споживчі платежі. Це платежі за воду, вивіз і знищення сміття та інше. В деяких випадках місцеві органи беруть позики, хоч позики надаються рідко і під відсотки. У них є один недолік: позики необхідно повертати.

У зарубіжних країнах центральна влада завжди створює умови, за якими адміністративно - територіальні одиниці мають певну самостійність, котра, у той же час, постійно контролюється центральними державними органами або місцевими державними органами управління. Можна сказати, що здійснення контролю за діяльністю місцевих представницьких органів управління є однією з найважливіших функцій місцевих державних органів. Тому у більшості конституцій зарубіжних країн такі положення обов'язково зафіксовані.

На сучасному етапі у зарубіжних країнах законодавство, як правило, встановлює наступні *форми контролю за діяльністю місцевих представницьких органів управління*: по-перше, це державне регулювання статусу місцевих представницьких органів, по-друге, саме контрольні заходи щодо дій місцевих представницьких органів, по-третє, утворення фінансової залежності місцевих представницьких органів від центральної влади.

Власне контроль за діяльністю місцевих представницьких органів може здійснюватися також у різноманітних формах. По-перше, це можливість центральної влади брати участь у процесі нормотворчості органів місцевого самоврядування. По-друге, контроль за роботою місцевих представницьких органів може виражатися у безпосередньому інспектуванні їх діяльності, запитуванні необхідних документів й інформації, заслуховуванні їх звітів, створенні органів, які спеціалізуються на державному контролі. По-третє, за неналежне виконання органами місцевого самоврядування своїх повноважень законодавство зарубіжних країн передбачає застосування певних санкцій: усунення від посади посадових осіб місцевих представницьких органів, накладення на них стягнень; скасування рішень органів місцевого самоврядування; передача повноважень місцевих представницьких органів до відання органів центральної влади або до місцевих державних органів; розпуск місцевих представницьких органів. Наприклад, розпуск місцевих рад передбачений законодавством Франції, Італії, Португалії, Литви, Угорщини, Індії, Японії та інших країн.

Загальними юридичними принципами взаємовідносин муніципальних органів із центральною владою є законодавче регулювання організації й діяльності муніципалітетів у поєднанні із судовим й адміністративним контролем за законністю їхніх дій. Однак центральні тенденції в державному житті обумовили сильну залежність муніципалітетів від уряду й усього бюрократичного апарату виконавчої влади.

Основними напрямками втручання уряду в справи муніципалітету є: 1) пряме регулювання муніципальної діяльності; 2) контроль за роботою муніципальних органів; 3) забезпечення фінансової залежності муніципального управління від уряду.

Адміністративне регулювання діяльності муніципальних органів проявляється у двох формах. По-перше, воно складається у виданні урядом й окремими міністерствами нормативних актів з питань організації й компетенції муніципалітетів. У такий спосіб порушується принцип підпорядкування муніципалітетів винятково законодавчої влади парламенту.

Інша форма адміністративного регулювання полягає в тім, що певні акти й заходи муніципальної влади можуть мати місце лише із затвердження, схвалення або попереднього дозволу урядових органів або їхніх повноважних агентів на місцях. До числа питань, по яких муніципалітети не вправі приймати самостійні рішення, ставляться головним чином фінансові й загальнонормативні акти муніципалітетів, угоди з муніципальним майном, найважливіші організаційні справи.

Підпорядкування муніципальних органів уряду і його агентам на місцях забезпечується погрозою застосування проти муніципальних рад, їхніх членів і службовців адміністративних санкцій. Такими санкціями є розпуск муніципалітетів, примусова відставка муніципальних радників, передача тих або інших повноважень муніципалітету урядовим агентам, відсторонення мерів і муніципальних службовців від посади, накладення на них різних стягнень, скасування актів муніципальних органів. У ряді держав істотним доповненням до адміністративного нагляду служить судовий контроль за відповідністю рішень муніципальної влади актам центральних органів.

Українські шляхи муніципалізації складні та звивисті, як, мабуть, у жодній іншій європейській державі. Вони позначені різкими поворотами та кардинальними змінами

парадигми політичної системи, суспільного та державного ладу: від найпростіших вічових зборів Київської Русі до інститутів козацької демократії, від природно-правових вітчизняних форм громадського устрою до рецептованої з Західної Європи політичної моделі Магдебурзького права, від самоврядування вільної Української держави до уніфікованої системи земського управління за часів Російської імперії, від нетривалого функціонування самоврядних структур під час існування Центральної Ради через терни радянського тоталітаризму з його відкиданням класичних форм муніципальної демократії до визнання конституційної концепції прав територіальних громад на самостійне вирішення питань місцевого значення в умовах незалежної української держави.

Місцеве самоврядування кожної країни, як і організація та здійснення в ній державної влади, всебічно відображає традиції народу, його ментальність, рівень розвитку суспільства та умови його існування. Це стосується й місцевого самоврядування України, яке існувало з найдавніших часів і характеризувалось, як правило, реальним демократизмом. Ще грецький історик Прокопій писав, що слов'янами і антами не править один муж, а здавна вони живуть громадським правлінням і всі справи, добрі чи лихі, вирішують спільно.

Становлення місцевого самоврядування в сучасній Україні розпочалось зовсім недавно - з часу здобуття державної незалежності. Відродженню місцевого самоврядування в Україні передувала чергова спроба підвищення ролі рад як місцевих органів державної влади шляхом вдосконалення їх структури. Відповідно до рішень союзних органів, прийнятих в 1989 - 1990 років, поряд з виконкомом і їх головами стали обиратись президії і голови рад. Щоправда, передбачалось обрання на посади голів Рад партійних керівників, але незалежно від наслідків цієї спроби діяльність представницьких органів дещо активізувалась, хоча й викликала в самих радах суперечності між їх представницькими і виконавчими органами та їх керівниками.

Початок реальному відродженню місцевого самоврядування в сучасних умовах поклали «Декларація про державний суверенітет України» і прийнятий на її основі та відповідно до неї Закон УРСР від 7 грудня 1990 року «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування». Цей Закон вперше в умовах радянської влади проголошував принципи місцевого самоврядування і відмову від принципу «демократичного централізму» у відносинах між радами різних рівнів. Було ліквідовано структурне двовладдя рад, оскільки голова ради ставав одночасно головою виконавчого комітету відповідної ради. Але фактично виникло функціональне двовладдя в зв'язку з тим, що місцеві ради народних депутатів відповідно до статті 2 даного Закону проголошувались одночасно органами місцевого самоврядування й органами державної влади. Дуалізм цих органів влади не лише об'єктивно послаблював ради як органи місцевого самоврядування, але й порушував вертикаль виконавчої влади. У зв'язку з цим 26 березня 1992 року була прийнята нова редакція відповідного Закону і частково змінена його назва. У новому Законі «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» місцеве самоврядування визначалося як територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя в межах Конституції України, законів України та власної фінансово-економічної бази, а регіональне самоврядування - як територіальна самоорганізація громадян для вирішення безпосередньо або через органи, які вони утворюють, питань місцевого життя в рамках Конституції України та законів України. Тим самим Закон у новій редакції зробив значний крок щодо відходу від дуалістичної теорії і практики в організації місцевої влади і місцевого самоврядування та передбачив утворення місцевого і регіонального самоврядування. Територіальною основою місцевого самоврядування проголошувались сільрада, селище, місто, а регіонального самоврядування - відповідно район, область. На основі виконавчих комітетів рад областей, районів та міст Києва і Севастополя утворювались державні адміністрації на чолі з представниками Президента України. У зв'язку із зупиненням діяльності виконавчих комітетів можливості рад в управлінні місцевими справами істотно зменшувались, що посилювало конфронтацію між керівниками органів місцевого самоврядування і місцевих органів державної виконавчої влади.

Незабаром від двоїстої природи рад відмовились. У відповідності до положень Закону України "Про формування місцевих органів влади і самоврядування" (1994 року) ради всіх рівнів проголошувались органами місцевого самоврядування. Голови рад, за винятком районних у місті, обирались шляхом прямих виборів безпосередньо населенням і за посадою очолювали виконавчі комітети. Поряд з цим нововведенням ради областей, районів, міст Києва і Севастополя наділялись функціями органів державної влади. Глава держави з цим погодитися не міг, оскільки це послаблювало систему виконавчої влади. 6 серпня 1994 року Президент України видав Указ, яким підпорядкував собі голів районних і обласних рад, хоча й без права звільнення.

У цей період гострої кризи і конфронтації органів державної влади інтенсивно йшов пошук систем кожного виду влади і одночасно системи місцевих органів державної влади та моделі місцевого самоврядування. У травні 1995 року було прийнято Закон України "Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні", згідно з яким місцевими органами державної виконавчої влади в районах (крім районів в містах), областях, містах Києві і Севастополі проголошувались державні адміністрації, які очолювали голови відповідних рад. Право призначення керівників адміністрацій отримав Президент України. Первинними суб'єктами місцевого самоврядування визначались територіальні колективи громадян, які проживають в селах, селищах, містах, а його територіальною основою - відповідні населені пункти. Представницькі органи місцевого самоврядування цих адміністративно-територіальних одиниць - ради - очолювали їх голови, які одночасно були і головами виконавчих комітетів. Представницькими органами районів, областей, міст Києва і Севастополя згідно з Законом визначались відповідні ради. Виконавчі комітети при них не формувались.

Реформа органів місцевого самоврядування передбачає об'єднання (укрупнення) територіальних громад. Це здійснюється через те, що надмірна частина ресурсів у таких громадах і далі витрачатиметься на утримання управлінського апарату, а для реалізації серйозних проектів місцевого розвитку коштів не вистачатиме. І навіть наділення додатковими ресурсами переважної більшості наявних дрібних територіальних громад, їхньої спроможності не забезпечить. Тому реформа місцевого самоврядування, враховуючи позитивний як європейський, так і власний історичний досвід, передбачає обов'язкове об'єднання (укрупнення) територіальних громад. Укрупнення території громад не може бути довільним, воно має свої логічні межі. Відстань від центру громади до її найдалшого населеного пункту має бути такою, щоб у екстрених випадках її не довше ніж за 30 хвилин могли подолати пожежна команда, швидка допомога, поліцейський патруль. Допомога, надана через більший проміжок часу, різко втрачає ефективність. Питання визначення меж нових, об'єднаних громад вирішуватиметься органами влади обласного рівня з урахуванням як об'єктивних критеріїв, так і думки громадян. Після консолідації громад села, які не матимуть власних сільрад, будуть представлені в місцевій раді своїми депутатами, а у виконкомі – сільськими старостами. Старости та депутати здійснюватимуть зв'язок між односельцями і владою громади та вирішуватимуть різні проблеми його жителів у раді та виконкомі. Повноваження старости будуть визначені додатково в спеціальному законі. До центрів спроможних громад (тобто ближче до громадян, що живуть поза райцентрами) будуть перенесені з районних центрів місця надання низки важливих послуг – адміністративних, соціальної допомоги через територіальні центри, пожежні, правоохоронні, санітарно-епідеміологічної служби тощо. У разі нестачі приміщень, інших елементів інфраструктури для надання всіх необхідних послуг громадам надаватиметься допомога з державного бюджету на їх придбання чи побудову. Крім того, створюються виконавчі органи районних і обласних рад. Зараз вони відсутні зовсім. Їм буде належати реальна влада в регіонах. Це посилює місцеве самоврядування, робить систему влади в регіонах справді демократичною – управляти регіонами будуть суб'єкти, обрані в ході місцевих виборів. Суть реформи органів місцевого самоврядування (децентралізації) 2 Місцеві держадміністрації будуть ліквідовані, на їх місці постануть префекти. Виписані для них повноваження передбачають, передусім, контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування з огляду на дотримання Конституції і законів. Префект має право зупинити дію рішення обласної або районної ради якщо воно протирічить Конституції або законодавству, і

звертається до суду. Якщо ж ідеться про серйозне порушення Конституції (наприклад, обласна рада вирішить створити якусь «республіку»), зупиняє таке рішення президент і звертається до Конституційного суду. Президент також може тимчасово зупинити повноваження органу місцевого самоврядування, а після визнання акту цього органу неконституційним – достроково припинити його повноваження.

Верховна Рада та Кабінет Міністрів ухвалили базові документи, що дали змогу розпочати об'єднання громад населених пунктів. Перші вибори місцевих голів громад і старост деяких сіл, селищ і міст відбулися восени 2015 р. У січні 2016 р. в Україні почали роботу 159 об'єднаних територіальних громад (ОТГ). З того часу процес об'єднання громад триває з позитивною динамікою змін. Відповідно до перспективних планів областей (єдина область, де досі не затверджений такий план – Закарпатська) майже третина усіх підконтрольних владі територій нашої країни вже об'єднані у територіальні громади.

1.4. Самостійна робота студентів

Самостійна робота студентів є важливою складовою частиною навчального процесу та має на меті закріплення та поглиблення знань і навичок, одержаних на усіх видах навчальних занять; підготовку до наступних занять, іспиту, формування культури розумової праці з чинними правовими нормами, законодавством та практикою його застосування. Під час самостійної роботи уточнюється коло питань, що підлягають вивченню по темі, аналізується та вивчається нормативний матеріал, наукові джерела, виконуються завдання.

Самостійна робота студента виконується в позааудиторний час, передбачений тематичним планом навчальної дисципліни.

Під час вивчення навчальної дисципліни студенти повинні навчитися самостійно мислити, поглиблювати засвоєні теоретичні знання, опанувати практичні навички з організації праці менеджера. Відповіді на питання повинні бути стисло законспектовані з обов'язковими посилання на використані джерела.

Самостійна робота студентів має бути логічно пов'язана з іншими видами навчальних занять. Однак вивчення навчальної дисципліни чи окремої теми не бажано починати з самостійної роботи студентів.

Від якості самостійної підготовки студентів залежить якість семінарських занять, глибина їх теоретичного змісту й активність студентів.

Самостійна робота є методом глибокого вивчення і творчого засвоєння студентами навчальної програми.

Перевірка самостійної роботи студентів здійснюється викладачами, які проводять семінарські заняття з навчальної дисципліни.

Викладач може обрати один з наступних способів перевірки самостійної роботи:

- проведення перевірки конспектів опрацьованої літератури, яка рекомендується для вивчення теми навчальної дисципліни;
- фронтального усного опитування;
- письмового опитування;
- проведення тестування з вивчених тем;
- розв'язування ситуаційних завдань до кожної теми навчальної дисципліни.

З метою самостійного визначення рівня засвоєння теоретичного матеріалу студентам пропонуються питання для самоконтролю набутих знань.

Питання самостійної роботи виносяться на поточний і підсумковий семестровий контроль. Для самостійної роботи студентів з кожної теми надається рекомендована література з якою студенти повинні ознайомитися для якісного виконання завдань на самостійну підготовку.

Загальні методичні рекомендації щодо самостійної роботи студентів:

1. Ознайомитися із питаннями, що виносяться на самостійне вивчення студентами.
2. Уважно прочитати матеріал, викладений на лекції і занотований студентами до відповідної теми.

3. Ознайомитися із рекомендованою літературою до відповідної теми (як до семінарського заняття, так і самостійної роботи) і розширити одержані знання під час лекційного заняття (обсяг представлень про конкретні предмети і явища, що входять у сферу регулювання приватним правом).
4. За бажанням студент може підготувати коротке повідомлення (до десяти хвилин) з найбільш складного і цікавого питання.
5. У випадку необхідності студент може скористатися індивідуальними консультаціями викладача, який читає лекції, а також викладача, який проводить семінарські заняття у навчальній групі.

Тема 1. Поняття та джерела конституційного права

Завдання 1. Визначте письмово місце конституційного права в національних правових системах демократичних країн.

Завдання 2. Проведіть порівняльний аналіз Конституцій Російської Федерації і США, виявіть основні відмінності, не пов'язані зі змістом окремих статей. Результати оформіть у вигляді таблиці. Зробіть короткий висновок за результатами проведеного аналізу.

Питання для самоконтролю

1. В чому специфіка конституційного права?
2. Місце і роль конституційного права в системах права.
3. Конституційно-правові відносини. Їх об'єкти і суб'єкти.
4. Які найбільш характерні сфери реалізації норм і принципів конституційного права.
5. В чому специфіка норм конституційного права?
6. Методи конституційно правового регулювання суспільних відносин.
7. Дайте характеристику процесу конституційного розвитку провідних зарубіжних країн.
8. Що спільне в конституційному розвитку країн світу?
9. Назвіть основні тенденції розвитку конституційного права.
10. Розкрийте зміст тенденції соціалізації.
11. Охарактеризуйте прояви тенденції демократизації в конституційному розвитку зарубіжних країн.
12. Тенденція інтернаціоналізації: поняття, зміст, форми прояву.
13. Що таке тенденція розширення конституційно-правового регулювання і в чому вона проявляється?
14. Визначте особливості конституційно-правового розвитку постсоціалістичних держав.
15. Тенденції конституційно-правового розвитку України.
16. Поняття джерела конституційного права.
17. Формалізовані та неформалізовані джерела конституційного права, для яких країн вони є характерними?
18. Роль судового прецедента в конституційному праві країн англосаксонської правової системи.
19. Неформалізовані джерела конституційного права.
20. Класифікація конституцій за різними підставами.
21. Поняття конституції юридичної та фактичної.
22. Які принципові відмінності і спільні риси писаної та неписаної конституції?
23. «Плюси» і «мінуси» жорсткої конституції.
24. Який порядок прийняття конституції Ви вважаєте найбільш демократичним і чому?
25. Охарактеризуйте основні етапи конституційного процесу в Україні.

Тема 2. Конституційно-правовий статус людини і громадянина

Завдання 1. Дайте письмову характеристику процесуальних гарантій реалізації і захисту конституційних прав і свобод громадян в зарубіжних країнах.

Завдання 2. Вирішіть тестові завдання:

1. Яке з нижчеперерахованих прав громадян за способом реалізації є колективним:
 - а) право на освіту;
 - б) право на здорове навколишнє середовище;
 - в) право на страйк.
 2. До якої категорії прав і свобод за змістом відноситься право на страйк:
 - а) особисті;
 - б) політичні;
 - в) соціально-економічні.
 3. Які з нижчеперерахованих груп прав і свобод відносяться до соціально – економічних:
 - а) свобода слова, свобода пересування, право на життя;
 - б) право на житло, право на страйк, право на працю;
 - в) право на здорове навколишнє середовище, недоторканість житла, право на освіту.
 4. Загальні принципи конституційно-правового статусу особи, закріплені в конституції і забезпечені її авторитетом – це...
 - а) процесуальні гарантії прав і свобод;
 - б) конституційні гарантії;
 - в) судові гарантії.
 5. До концепцій конституційно-правового статусу особи в зарубіжному конституціоналізмі відносяться:
 - а) ліберальна;
 - б) прикладна;
 - в) марксистсько-ленінська.
 6. Які моделі уповноваженого з прав людини прийняті в зарубіжних країнах:
 - а) шведська;
 - б) американська;
 - в) німецька.
 8. Які з нижче перерахованих прав і свобод належать до категорії природних прав людини:
 - а) право на працю;
 - б) право на життя;
 - в) свобода совісті.
 7. Концепція правового статусу особи, яка ґрунтується на пріоритеті інтересів колективу над інтересами особи:
 - а) племінна;
 - б) ліберальна;
 - в) марксистсько-ленінська.
 9. Яка категорія прав і свобод пов'язана із наявністю у особи громадянства відповідної держави:
 - а) політичні;
 - б) особисті;
 - в) соціальні.
 10. Які з нижченазваних груп прав і свобод належать до політичних:
 - а) свобода слова, право на житло, виборче право;
 - б) свобода совісті, свобода друку, право на страйк;
 - в) свобода зборів, свобода поширення інформації, право на об'єднання у політичні партії.
- Завдання 3.** Охарактеризуйте основні способи формулювання прав і свобод в зарубіжних конституціях. Наведіть відповідні приклади.
- Завдання 4.** Дайте порівняльну характеристику порядку набуття громадянства шляхом натуралізації у Великобританії, США та Франції. Результати оформіть у вигляді таблиці. До таблиці додайте короткий висновок про характерні відмінності натуралізації в цих країнах.
- Завдання 5.** Визначте письмово особливості набуття громадянства за народженням на основі принципів права крові і права ґрунту. Наведіть відповідні приклади із конституцій та законодавства зарубіжних країн.

Завдання 6. Охарактеризуйте зміст умов припинення громадянства за кожною з основних підстав (вихід з громадянства, втрата, позбавлення громадянства). Результати оформіть у вигляді таблиці.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття «правовий статус особи».
2. Права і свободи людини в теорії конституціоналізму.
3. В чому полягає зміст теорії природних прав людини?
4. Що таке «три хвили» розвитку прав і свобод?
5. Назвіть основні способи формулювання прав і свобод в зарубіжних конституціях.
6. Дайте характеристику основних критеріїв класифікації конституційних прав і свобод громадян.
7. Класифікуйте конституційні права і свободи громадян за способом реалізації.
8. Як класифікуються конституційні права та свободи громадян за змістом?
9. Яке місце особистих прав і свобод в системі конституційних прав і свобод громадян?
10. Основні політичні права і свободи.
11. Дайте характеристику конституційного закріплення соціально–економічних та культурних прав і свобод громадян за рубежом.
12. Екологічні права і свободи: поняття, способи конституційного закріплення.
13. Розкрийте зміст правових гарантій реалізації і захисту конституційних прав і свобод громадян за рубежом.
14. Конституційні гарантії прав і свобод громадян.
15. В чому полягає зміст судових гарантій конституційних прав і свобод громадян?
16. Хто такий омбудсмен?
17. Які моделі функціонування інституту омбудсмена існують в зарубіжних країнах?
18. Дайте визначення громадянства.
19. Відмінність термінів «громадянство» та «підданство».
20. Охарактеризуйте правові наслідки громадянства.
21. Назвіть підстави набуття громадянства в зарубіжних країнах.
22. Принципи набуття громадянства за народженням.
23. Розкрийте зміст поняття «натуралізація».
24. Які основні умови натуралізації за рубежом.
25. Що таке оптація і за яких умов вона може мати місце?
26. Поновлення в громадянстві: поняття та умови.
27. Назвіть підстави припинення громадянства в зарубіжних країнах.
28. Умови виходу з громадянства.
29. Які підстави припинення громадянства за рубежом?
30. Позбавлення громадянства: підстави і умови.
31. Які причини без громадянства і багатогромадянства?

Тема 3. Політичні партії та партійні системи світу

Завдання 1. Дайте порівняльну характеристику партійних систем Великобританії і ФРН.

Завдання 2. Визначте письмово основні засади функціонування організаційно оформлених політичних партій в провідних країнах.

Завдання 3. Охарактеризуйте основні джерела фінансування політичних партій.

Завдання 4. Дайте письмову характеристику партійної системи України.

Завдання 5. Дайте характеристику змісту основних функцій політичних партій. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Питання для самоконтролю

1. Поняття політичної партії.
2. Характерні риси політичних партій.

3. Як виникають політичні партії.
4. Як статус партій закріплюється в Конституції?
5. Які аспекти діяльності партії регулюються законами?
6. Класифікація політичних партій.
7. Партії консервативного типу.
8. Партії центристського типу.
9. Ліві партії.
10. Поняття опозиційних партій і їх місце в політичній системі високорозвинутих країн.
11. Поняття клерикальних і конфесійних партій.
12. Організаційна структура політичних партій.
13. Джерела фінансування діяльності політичних партій.
14. Основні види партійних систем за рубежом.
15. Сутність однопартійних систем.
16. Двопартійні системи за рубежом.
17. Багатопартійні системи та їх різновиди.
18. Де і чому існують держави з однопартійною системою і держави без політичних партій?
19. Методи інституціоналізації політичних партій.
20. Конституційно-правова регламентація діяльності політичних партій в Україні.

Тема 4. Конституційні інститути безпосередньої демократії

Завдання 1. Зробіть письмовий аналіз правових основ проведення виборів до парламенту в Російській Федерації та в Україні. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Завдання 2. Викладіть свою точку зору на перспективи демократизації виборчого процесу в Україні.

Завдання 3. Зробіть письмовий аналіз юридичної сили рішень загальнодержавних та місцевих референдумів.

Завдання 4. Дайте письмову характеристику організації і проведення виборів президента у США.

Питання для самоконтролю

1. Які форми безпосередньої демократії ви знаєте?
2. Дайте визначення виборчого права в різних значеннях.
3. Види джерел виборчого права.
4. Назвіть основні джерела виборчого права в Україні.
5. Поняття і види виборів.
6. Що таке проміжні вибори і «праймериз»?
7. Що таке абсентеїзм і які його причини?
8. Які основні принципи демократичних виборів?
9. Основні виборчі цензи.
10. Стадії виборчого процесу.
11. Які види виборчих округів ви знаєте?
12. Виборчі органи і їх організація.
13. Порядок реєстрації виборців в різних країнах.
14. Які способи висунення кандидатів на виборні посади існують?
15. Що таке виборча застава?
16. В чому полягає принцип таємного голосування?
17. Для чого використовуються виборчі машини?
18. Що таке абсентеїзм і які його причини в Україні?
19. Розкрийте зміст поняття «виборча система». Назвіть види виборчих систем. Викладіть свою точку зору щодо їх переваг та недоліків
20. Поняття мажоритарної виборчої системи і її види.
21. Охарактеризуйте особливості пропорційної виборчої системи.
22. Що таке «виборчий метр»(квота)?

23. Як розподіляються мандати всередині партійних списків?
24. Що таке «панашаж»?
25. Поняття змішаної виборчої системи. Де вона застосовується?
26. Поняття референдуму і плебісциту.
27. Скільки референдумів було проведено в Україні з часу проголошення незалежності і які питання на них виносились?
28. Назвіть стадії всеукраїнського референдуму.
29. Хто може бути суб'єктом референдарної ініціативи?
30. Назвіть органи, які здійснюють контроль за проведенням виборів та референдумів в Україні.

Тема 5. Конституційні моделі законодавчої влади

Завдання 1. Дайте письмову характеристику структури парламенту США.

Завдання 2. Накресліть схему повноважень комітетів Державної Думи Російської Федерації.

Завдання 3. Дайте порівняльну характеристику структури парламентів України та Франції.

Питання для самоконтролю

1. Що таке парламент і коли він виник?
2. Розкрийте основні функції парламенту.
3. Дайте визначення парламентаризму.
4. Охарактеризуйте основні етапи розвитку парламентаризму.
5. Які типи парламентів ви знаєте?
6. Порядок формування парламентів за рубежем.
7. Назвіть основні структурні елементи палат парламентів.
8. Депутатські фракції: поняття, структура, функції.
9. Які принципи формування парламентських комісій (комітетів)?
10. Як працюють парламентські комісії?
11. Правове положення спікера палати парламенту.
12. Які функції апарату парламенту?
13. Правовий статус парламентаріїв у світі та в Україні.
14. Розкрийте зміст понять «депутатський імунітет» та «депутатський індемнітет».
15. Які основні повноваження парламентів?
16. Види контрольних повноважень парламентів.
17. Що таке «інтерпеляція»?
18. Форми парламентського контролю за діяльністю уряду.
19. Які контрольні повноваження здійснює український парламент?
20. Охарактеризуйте основні етапи законодавчого процесу в зарубіжних країнах та в Україні.

Тема 6. Конституційні моделі виконавчої влади

Завдання 1. Дайте порівняльну характеристику особливостей конституційно – правового статусу урядів в США та Великобританії. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Завдання 2. Охарактеризуйте систему органів виконавчої влади Іспанії та Франції.

Питання для самоконтролю

1. Яке призначення виконавчої влади в системі органів державної влади?
2. Система органів виконавчої влади.
3. Як називаються уряди та їх керівники в різних країнах?
4. Види урядів за рубежом.
5. Дайте характеристику основних способів формування урядів.
6. Парламентський спосіб формування урядів.
7. Особливості позапарламентського способу формування урядів.

8. З кого складається уряд?
9. Глава уряду, його повноваження.
10. Як засідають уряди і як вони приймають рішення?
11. Внутрішня структура урядів за рубежом.
12. Апарат уряду.
13. Охарактеризуйте основні сфери повноважень урядів за рубежом.
14. Роль уряду у бюджетному процесі.
15. Яка правова природа актів урядів?
16. Що таке делеговане законодавство?
17. Яка юридична сила актів, прийнятих на підставі парламентського делегування?
18. Назвіть основні форми конституційної відповідальності урядів.
19. Особливості конституційно-правового статусу Кабінету Міністрів України.

Тема 7. Інститут глави держави

Завдання 1. Дайте порівняльну характеристику конституційно – правового статусу глав держав в президентських та парламентських республіках. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Завдання 2. Викладіть свою точку зору на перспективи вдосконалення функціонування інституту глави держави в Україні.

Питання для самоконтролю

1. Яке місце глави держави в державному механізмі?
2. Характерні риси і особливості правового статусу монарха.
3. Дайте характеристику основних систем престолонаслідування.
4. Назвіть виключні права і привілеї монарха.
5. Що таке «цивільний лист»?
6. Розкрийте зміст принципу невідповідальності монарха.
7. Особливості правового статусу президента в країнах з різними формами республіканського правління.
8. Способи обрання президента в зарубіжних країнах.
9. Які основні повноваження глави держави?
10. Охарактеризуйте повноваження глав держав у сфері законотворчості?
11. Що таке право вето глави держави?
12. Які повноваження глави держави у міжнародних відносинах?
13. Повноваження глави держави у сфері правосуддя.
14. Надзвичайні повноваження глави держави.
15. Конституційна відповідальність глав держав за рубежом.
16. Які характерні риси правового статусу глави держави в Україні?

Тема 8. Конституційні моделі судової влади

Завдання 1. Дайте письмову характеристику судової системи США.

Завдання 2. Накресліть схему взаємодії судової влади з іншими гілками влади в Україні.

Питання для самоконтролю

1. Поняття судової влади.
2. Охарактеризуйте роль судової влади у механізмі здійснення державної влади.
3. Конституційні засади регламентації судової влади.
4. Які основні принципи здійснення правосуддя?
5. Розкрийте зміст принципу участі населення у здійсненні правосуддя.
6. Які основні види судових систем ви знаєте?
7. Розкрийте характерні риси англосаксонської судової системи.
8. В чому полягають особливості романогерманської судової системи?

9. Основні відмінності судових систем із внутрішньою спеціалізацією та судових систем із зовнішньою спеціалізацією.
10. Що таке спеціальні суди?
11. Розкрийте зміст основних завдань адміністративної юстиції.
12. Які види спеціалізованих судів діють в зарубіжних країнах?
13. Що таке недержавні суди?
14. Охарактеризуйте принципи діяльності судів за рубежом та в Україні.
15. Назвіть основні ланки судової системи України.
16. Які спеціалізовані суди діють в Україні?
17. Органи суддівського самоврядування: поняття, повноваження.

Тема 9. Моделі конституційного правосуддя

Завдання 1. Дайте порівняльну характеристику організації і здійснення конституційного контролю у США, ФРН та Франції. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Завдання 2. Дайте письмову характеристику ролі Конституційного Суду України у забезпеченні конституційної законності в державі.

Завдання 3. У письмовому вигляді висловіть свою позицію щодо шляхів вдосконалення механізму виконання рішень Конституційного Суду України.

Завдання 4. Накресліть схему структури Конституційного Суду України.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення конституційного контролю.
2. Назвіть основні етапи розвитку інституту конституційного контролю за рубежом та в Україні.
3. Які моделі конституційного контролю існують в теорії конституційного права?
4. Охарактеризуйте особливості здійснення конституційного контролю за американською моделлю.
5. Які характерні риси європейської моделі конституційного контролю?
6. Форми конституційного контролю за рубежом.
7. Попередній конституційний контроль: поняття, умови.
8. Наступний конституційний контроль.
9. Що таке конституційний контроль шляхом дії і шляхом заперечення?
10. Конкретний конституційний контроль: в яких країнах він застосовується?
11. Які способи формування органів конституційного контролю застосовуються в зарубіжних країнах?
12. Які вимоги ставляться до членів органів конституційного контролю?
13. Порядок формування Конституційного Суду України.
14. Структура органів конституційного контролю за рубежом.
15. Визначте основні повноваження органів конституційного контролю в світі та в Україні.
16. Правова природа рішень органів конституційного контролю.
17. Назвіть акти, які видає Конституційний Суд України в процесі здійснення конституційного судочинства?
18. Юридична сила актів органів конституційного контролю.
19. Механізм виконання рішень Конституційного Суду України.

Тема 10. Порівняльне муніципальне право

Завдання 1. Накресліть схему форм та методів впливу органів виконавчої влади на діяльність органів місцевого самоврядування.

Питання для самоконтролю

1. Яка роль місцевого самоврядування в механізмі держави?
2. Конституційне закріплення місцевого самоврядування.

3. Дайте визначення поняття «місцеве самоврядування».
4. Які моделі місцевого самоврядування існують за рубежом?
5. Історія розвитку інституту місцевого самоврядування.
6. Які теорії місцевого самоврядування існують в зарубіжному конституціоналізмі?
7. Охарактеризуйте порядок формування органів місцевого самоврядування.
8. Які основні функції і повноваження муніципальних органів?
9. Структура органів місцевого самоврядування.
10. Дайте характеристику різновидів структури виконавчого апарату в муніципалітетах провідних зарубіжних країн.
11. Які основні джерела фінансування органів місцевого самоврядування?
12. Розкрийте зміст основних принципів взаємовідносин органів місцевого самоврядування з центральною владою.
13. Конституційно-правові основи місцевого самоврядування в Україні.
14. Система органів місцевого самоврядування в Україні.
15. Який порядок формування органів місцевого самоврядування в Україні, його переваги та недоліки?

1.5. Індивідуальні завдання

1.5.1. Основні вимоги до написання індивідуальних завдань

Індивідуальні завдання передбачаються у формі реферату.

Тема реферату обирається студентом добровільно або закріплюється за студентом викладачем на початку семестру і виконується за ustalеними вимогами. Виконання реферату передбачає:

- підбір та опрацювання літератури за темою;
- складання плану і виконання роботи (вступ, *перше питання* — розкриття теоретичних аспектів проблеми, виклад основних ідей та пропозицій авторів; *друге питання* — аналіз фактичних та статистичних даних; висновки; список використаної літератури та інформаційних джерел);

Метою виконання рефератів є закріплення і систематизація студентами отриманих знань у процесі участі в аудиторних заняттях і самостійної роботи.

Для виконання реферату студенти повинні використовувати законодавчі та підзаконні акти, інструктивно-методичні матеріали, науково-монографічну літературу, судову практику, статистичні дані, аналітичну інформацію органів управління. Реферат має містити зіставлення різних точок зору з досліджуваного питання.

Роботи виконуються комп'ютерним способом з одностороннім розміщенням тексту на папері формату А4 (210 мм x 297 мм) з дотриманням прийнятих у діловодстві стандартних берегів : лівого — 30 мм, верхнього та нижнього — 20 мм, правого — не менше 10 мм.

Робота починається з титульного аркуша. Нумерація аркушів роботи починається з титульного аркуша. Номер на титульному аркуші не проставляється.

Обсяг роботи має забезпечувати належне висвітлення завдання і повинно бути виконано шрифтом Times New Roman кеглем 14 з 1,5 міжрядковим інтервалом.

Обов'язково в тексті повинні бути посилання на джерела, що були використані при написанні реферату. Посилання подаються у квадратних дужках з вказівкою номера джерела, за яким воно внесене у список використаних джерел, та сторінки (якщо подається точна цитата або числові дані), наприклад [3, с. 8].

Загальний обсяг реферату має становити до 15 сторінок формату А4.

Титульний аркуш реферату оформлюється за зразком 1.

**ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

Кафедра конституційного, адміністративного та фінансового права

**Навчальна дисципліна:
Порівняльне конституційне право**

РЕФЕРАТ
на тему:
« ... назва теми ... »

Виконала:
Хавронюк
Вікторія Дмитрівна,
студентка 2 курсу
юридичного факультету

Перевірила:
Івановська Алла Миколаївна,
кандидат юридичних наук,
доцент

**Хмельницький
2019**

Виклад роботи подається за наведеним нижче порядком.

ЗМІСТ		Стор.
	Вступ	2
1.	(назва першого розділу)	3
2.	(назва другого розділу)	6
3.	(назва третього розділу)	9
	Висновки	12
	Список використаних джерел	14

Вступ

.....
(Виклад змісту вступу)

.....
1. (назва першого розділу)

.....
(Виклад змісту першого розділу)

.....
2. (назва другого розділу)

.....
(Виклад змісту другого розділу)

.....
3. (назва третього розділу)

.....
(Виклад змісту третього розділу)

.....
Висновки

.....
(Виклад змісту висновків)

.....
Список використаних джерел

1. . . . (реквізити джерела)
2. . . . (реквізити джерела)
3. . . . (реквізити джерела) (і т.д. відповідно до вимог оформлення списку джерел).

Нижче списку використаних джерел рукописним способом зазначаються дата виконання реферату і особистий підпис студента.

1.5.2. Тематика індивідуальних завдань

1.5.2.1. Теми рефератів

1. Нестатутні джерела конституційного права за рубежем.
2. Порядок формування органів конституційного контролю в країнах з європейською моделлю конституційного контролю.
3. Правова природа актів Конституційного Суду України.
4. Історія розвитку інституту референдуму: світ та Україна.
5. Принципи виборчого права в демократичних державах.
6. Пропорційна виборча система: поняття, особливості застосування в окремих країнах.
7. Особливості організації та проведення виборів у ФРН.
8. Політичні партії як елемент політичної системи.
9. Організаційно – правові засади діяльності політичних партій в демократичних країнах.
10. Партійна система США.
11. Історія розвитку інституту парламентаризму в зарубіжних країнах та в Україні.
12. Законодавчий процес в парламентах: порівняльно-правова характеристика.
13. Правова природа урядів за рубежем.
14. Урядова правотворчість: світ та Україна.
15. Глава держави в системі вищих органів державної влади.
16. Конституційно – правове регулювання повноважень глав держав: зарубіжний досвід та Україна.
17. Особливості правового статусу президента в країнах з різними формами республіканського правління.
18. Правова регламентація діяльності спеціалізованих судів в провідних країнах.
19. Правове регулювання місцевого самоврядування в зарубіжних країнах.
20. Основні закономірності і тенденції розвитку конституційного права в країнах Західної Європи.
21. Взаємовідносини між гілками влади: позитивний зарубіжний досвід.
22. Вибори як процес формування представницьких органів державної влади.
23. Ієрархічна побудова системи органів виконавчої влади в провідних європейських країнах.

24. Проблема кризи парламентаризму: історія та сучасність.
25. Актуальні проблеми проведення децентралізації в Україні.

Оцінювання результатів виконання рефератів здійснюється відповідно до чинної в університеті системи оцінювання знань в умовах запровадження Європейської кредитно-трансферної системи (ЄКТС) і включається до поточної успішності.

1.6. Підсумковий контроль

Підсумковий семестровий контроль проводиться у формі екзамену.

1.6.1. Питання для підсумкового контролю

1. Поняття та предмет галузі конституційного права.
2. Особливості предмету конституційного права в окремих зарубіжних країнах.
3. Поняття та види джерел конституційного права.
4. Основні закономірності та тенденції конституційно-правового розвитку сучасних демократичних держав.
5. Поняття Конституції і основні ознаки конституційного розвитку сучасних держав.
6. Зміст та структура конституцій сучасних держав.
7. Порядок прийняття конституцій, способи їх зміни, або припинення їх дії.
8. Конституція України як основне джерело національного конституційного права.
9. Конституційні, органічні та звичайні закони як джерела конституційного права в зарубіжних країнах.
10. Внутрішньодержавні та міжнародно-правові договори та їх значення в конституційному регулюванні.
11. Види спеціальних нормативно-правових актів як джерел конституційного права.
12. Судові прецеденти як джерела конституційного права в країнах англосаксонської системи права.
13. Акти тлумачення та доктринальні джерела конституційного права.
14. Конституційно-правовий звичай та конституційно-правова угода як джерела конституційного права.
15. Права та свободи особи в теорії конституціоналізму.
16. Класифікація конституційних прав і свобод людини та громадянина.
17. Правові гарантії реалізації та захисту конституційних прав та свобод громадян в зарубіжних країнах.
18. Поняття та характерні риси інституту громадянства в зарубіжних країнах.
19. Способи набуття громадянства в зарубіжних країнах.
20. Підстави припинення громадянства за рубежем.
21. Поняття та форми безпосередньої демократії.
22. Вибори як процес формування представницьких органів державної влади.
23. Поняття та види виборів.
24. Принципи виборчого права (загальне, пряме, рівне, таємне голосування).
25. Організація та проведення виборів.
26. Виборчі системи: переваги і недоліки.
27. Особливості проведення виборів за пропорційною виборчою системою.
28. Поняття та види референдумів.
29. Суб'єкти референдарної ініціативи.
30. Юридична сила рішень, прийнятих на референдумах.
31. Поняття та практика застосування інституту народної конституційної ініціативи.
32. Правові засади організації і проведення виборів в Україні.
33. Політичні партії як елемент політичної системи.
34. Конституційне та законодавче закріплення статусу політичних партій.
35. Функції політичних партій.
36. Поняття та види партійних систем.

37. Фінансування політичних партій.
38. Організаційно-правові аспекти діяльності політичних партій.
39. Правове регулювання діяльності політичних партій в Україні.
40. Поняття парламенту, його роль і значення в системі органів державної влади.
41. Історія розвитку інституту парламентаризму.
42. Формування та структура парламентів.
43. Компетенція парламентів.
44. Контрольні повноваження парламентів. Форми контролю парламентів за діяльністю урядів в провідних зарубіжних країнах та в Україні.
45. Законодавчий процес. Механізм прийняття законопроектів у парламентах окремих країн.
46. Проблемні аспекти законотворчої діяльності українського парламенту.
47. Поняття та призначення виконавчої влади.
48. Система органів виконавчої влади.
49. Уряд – вищий орган у системі органів виконавчої влади.
50. Порядок формування урядів в окремих країнах.
51. Склад і структура урядів.
52. Компетенція урядів.
53. Юридична сила актів урядів.
54. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади.
55. Органи виконавчої влади на регіональних рівнях.
56. Конституційні засади формування і діяльності уряду в Україні.
57. Юридична природа інституту глави держави.
58. Правовий і фактичний статус глави держави.
59. Особливості правового статусу монарха.
60. Глава держави – президент.
61. Види владних повноважень глав держав.
62. Вплив глави держави на законодавчий процес (право законодавчої ініціативи, вето глави держави, промульгація законів).
63. Конституційна відповідальність глави держави.
64. Конституційно-правовий статус Президента України.
65. Поняття судової влади і судової системи.
66. Місце і роль суду у державному механізмі.
67. Конституційний механізм взаємодії судової влади з іншими гілками влади.
68. Основні види судових систем.
69. Спеціалізовані суди.
70. Недержавні суди.
71. Конституційні принципи організації судової влади.
72. Конституційно-правовий статус суддів.
73. Напрямки вдосконалення судової системи України.
74. Конституційний контроль в механізмі правового захисту Конституції.
75. Основні моделі конституційного контролю.
76. Порядок формування та структура органів конституційного контролю, правовий статус їх членів.
77. Компетенція органів конституційного контролю.
78. Правова природа актів конституційного контролю, порядок їх виконання.
79. Функції Конституційного Суду України.
80. Правові позиції Конституційного Суду України: поняття і значення.
81. Актуальні питання вдосконалення механізму виконання рішень Конституційного Суду України.
82. Теоретичні і конституційні основи місцевого самоврядування.
83. Основні моделі місцевого самоврядування.
84. Структура органів місцевого самоврядування.
85. Повноваження місцевих органів самоврядування.
86. Матеріальна та фінансова основа місцевого самоврядування.

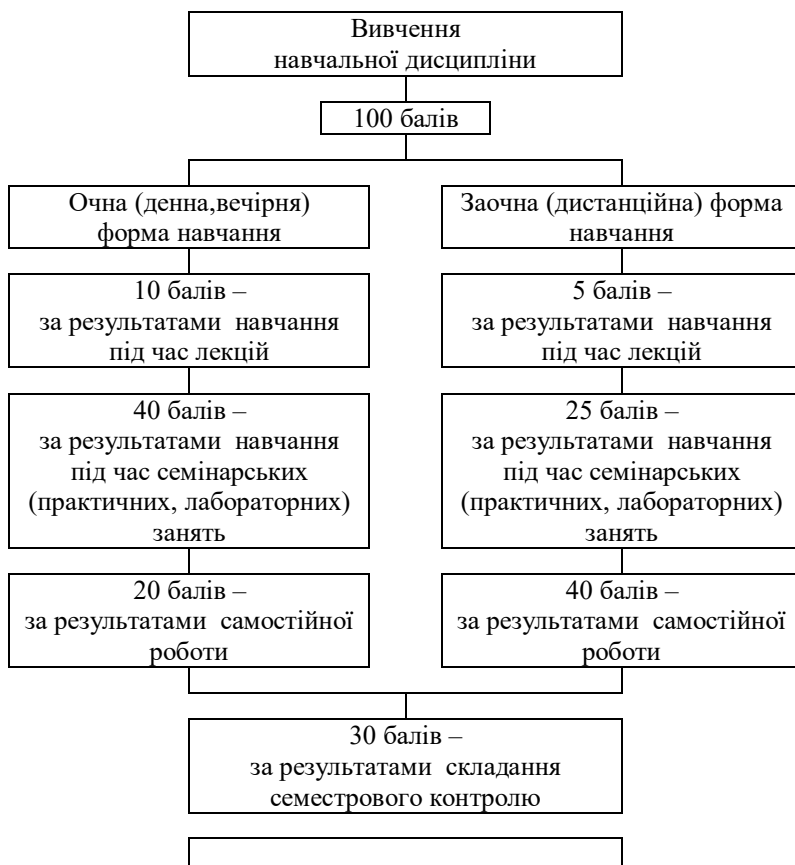
87. Відносини місцевих органів з центральною владою.
 88. Конституційні основи місцевого самоврядування в Україні.
 89. Основні етапи реформування системи місцевого самоврядування в Україні.

1.6.2. Приклад екзаменаційного білету

1. Конституційний контроль в механізмі правового захисту Конституції.
2. Поняття парламенту, його роль і значення в системі органів державної влади.
3. Напрямки вдосконалення судової системи України.

2. Схема нарахування балів

2.1. Нарахування балів студентам з навчальної дисципліни здійснюється відповідно до такої схеми:

2.2. Обсяг балів, здобутих студентом під час лекцій з навчальної дисципліни, обчислюється у пропорційному співвідношенні кількості відвіданих лекцій і кількості лекцій, передбачених навчальним планом, і визначається згідно з додатками 1 і 2 до Положення про організацію освітнього процесу в Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова.

З цієї навчальної дисципліни передбачено проведення 12 лекцій за денною формою навчання.

Отже, студент може набрати під час лекцій таку кількість балів:

№ з/п	Форма навчання	Кількість лекцій за планом	Кількість відвіданих лекцій											
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Денна	12	0,8	1,7	2,5	3,3	4,2	5,0	5,8	6,7	7,5	8,3	9,2	10,0

2.3. З цієї навчальної дисципліни передбачено проведення 11 семінарських занять за денною формою навчання.

За результатами семінарського заняття кожному студенту до відповідного документа обліку успішності виставляється кількість балів від 0 до 5 числом, кратним 0,5, яку він отримав протягом заняття.

Критерії поточного оцінювання знань студентів наведені у п. 4.3.8. Положення про організацію освітнього процесу в Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова (затвердженого 29 травня 2017 року, протокол № 14).

2.4. Перерозподіл кількості балів в межах максимально можливої кількості балів за самостійну роботу студентів та виконання індивідуальних завдань, наведено в наступній таблиці:

№ з/п	11 тем	Номер теми										Усього балів
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	
1.	Максимальна кількість балів за самостійну роботу	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	10
2.	Максимальна кількість балів за індивідуальне завдання	10										10
	Усього балів											20

3. Рекомендовані джерела

3.1. Основні джерела

1. Державне право зарубіжних країн (у схемах) : навч. посіб. / Б. В. Калиновський, О. Я. Лапка, Н. Я. Лапка, Т. О. Пікуля, Л. А. Івершенко, Л. М. Козодой, К. В. Тарасенко; За заг. ред. О. Я. Лапки. К. : КНТ, 2012. 528 с.
2. Енгибарян Р.В. Сравнительное конституционное право : учеб. пособ. Ростов-на-Дону, 2007. 542 с.
3. Енгибарян Р.В. Конституционное развитие в современном мире. Основные тенденции : монография. Московский гос. ин-т международных отношений (ун-т) МИД России. Международный ин-т управления. М. : Норма, 2007. 495 с.
4. Івановська А. М. Конституційне право зарубіжних країн : навчальний посібник. В 2-х частинах. Частина 1. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. 597 с.
5. Івановська А. М. Конституційне право зарубіжних країн : навчальний посібник. В 2-х частинах. Частина 2. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. 652 с.
6. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посібник / М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін. ; за заг. ред. В. О. Ріяки. К. : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
7. Кириченко В. М., Куракін О. М. Порівняльне конституційне право : модульний курс : навчальний посібник. К. : «Центр учбової літератури», 2012. 256 с.
8. Конституции зарубежных государств : учебное пособие / Сост. проф. В.В. Маклаков. 3-е изд., исправ. и доп. М. : Издательство БЕК. 2000. 592 с.
9. Конституции государств Европы : в 3-х т. / Под общ. ред. Л.А.Окунькова. Т. 1. М. : Изд-во «Норма» , 2001. 824 с.

10. Конституції держав Європи : в 3-х т. / Под общ. ред. Л.А.Окунькова. Т. 2. М. : Изд-во «Норма», 2001. 840 с.
11. Конституції держав Європи : В 3-х т. / Под общ. ред. Л.А.Окунькова. Т. 3. М. : Изд-во «Норма», 2001. 792 с.
12. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
13. Лісничий В.В. Політичні та адміністративні системи зарубіжних країн : навч. посібник. К. : Професіонал, 2004. 335 с.
14. Панкевич О. З. Державне право зарубіжних держав: підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 260 с.
15. Панов А. В. Державне (конституційне) право зарубіжних країн : курс лекцій. Ужгород, 2012. 104 с.
16. Проблеми теорії конституційного права України : монографія / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. К. : Парламентське вид-во, 2013. 616 с.
17. Публічна влада в Україні : проблемні аспекти та шляхи вдосконалення : колективна монографія / за заг. ред. доктора юридичних наук, доцента Буханевича О. М. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. 420 с.
18. Сравнительное конституционное право : учебник / под общей ред. А.И.Ковлера. М. : Издат. фирма «Манускрипт», 1996. 729 с.
19. Шаповал В. Н. Сравнительное конституционное право. Киев : ИД «Княгиня Ольга», 2007. 416 с.

3.2. Допоміжні джерела

Тема 1

1. Бондаренко Є.І. Судовий прецедент як джерело права в країнах романо-германської правової сім'ї. URL : www.rusnauka.com/4_SWMN_2010/Pravo/58923.doc.htm
2. Бошно С.В. Доктрина как форма и источник права. *Журнал Российского права*. 2003. № 12. С. 70-79.
3. Ванюшин Я.Л. Основы конституционного строя стран БРИКС : учебное пособие. 2-е изд., доп. Тюмень : Тюменский институт повышения квалификации сотрудников МВД России, 2016. 112 с.
4. Васильченко О.П. Джерела конституційного права : навчальний посібник. К. : Реферат, 2010. 188 с.
5. Васянович О.А. Правова система Ізраїлю : міжнародний та національно-правовий аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 4. С. 426-428.
6. Губанов О. О., Правова доктрина як джерело права в межах романно-германської, англосаксонської та релігійно-традиційної правової сім'ї : порівняльна характеристика. *Право і суспільство*. 2015. № 6. С. 9-14.
7. Дикман С.С. Право Европейских Сообществ : лекционный курс. М., 2007. 61с.
8. Дуда Х.І. Судовий прецедент як джерело процесуального права. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 173-177.
9. Генезис конституційних ідей та інститутів в Україні. / Проблеми сучасної конституціоналістики. Випуск 2: Конституційні перетворення в Україні : навч. посіб. / М.П. Орзіх, В.М. Шаповал, А.Р. Крусян та ін. : за ред. М.П. Орзіх. К. : Юрінком Інтер, 2012. 432 с. (Серія «Проблеми сучасної конституціоналістики». Випуск 2). С. 7-31.
10. Забокрицький І.І. Поняття джерел конституційного права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. : Юриспруденція. 2013. № 6-3. Том 1. С. 55-59.
11. Кармаліта М.С. Місце правової доктрини в сучасній системі джерел (форм) права України. *Публічне право*. 2012. № 2. С. 279-287.

12. Конституційний процес в Україні та світовий досвід конституціоналізму : монографія / Шемшученко Ю.С., Батанов О.В., Крусян А.Р. та ін. ; наук. ред. Ю.С. Шемшученко, від. ред. Н.М. Пархоменко. К. : Вид-во «Юридична думка», 2014. 262 с.
13. Конституционное право зарубежных стран : хрестоматія / Авт.-сост. : О.В. Ганин, В.В. Захаров. Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2006. 192 с.
14. Конституционное право зарубежных стран : учебник, 2-е издание / Под общей ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М.Энтина. М. : НОРМА, 2008. 1056 с.
15. Конституционное право государств Европы. / Отв. ред. Ковачев Д.А. М. : Волтерс Клувер, 2005. 320 с.
16. Конституционное право зарубежных стран : учебник / Н.В. Мишина, А.Р. Крусян, Д.Я. Гараджаев и др. Харьков : Право, 2015. 848 с.
17. Корунчак Л. А. Формування правового звичаю : історично-синергетичний погляд. *Право і суспільство*. 2013. № 6-2. С. 29-32.
18. Красюк І. Роль науково-правкового коментаря в забезпеченні верховенства закону. *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 10-14.
19. Крусян А. Р., Орзих М. Ф. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право : монографія. К. : Алерта, 2006. 290 с.
20. Крусян А. Р. Конституция в системе современного конституционализма : теория и украинские реалии. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. О. : Юрид. л-ра, 2007. Т. 6. С. 104-119.
21. Крусян А. Р. Публичный договор в конституционном праве Украины. Договор в публичном праве : сб. науч. ст. / под общ. ред. Е. В. Гриценко, Е. Г. Бабелюк. Санкт-Петербург : Wolters Kluwer Russia, 2009. С. 52-59.
22. Попович Н. В. Конституційний закон як різновид закону. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2015. Випуск 30. С. 84-95.
23. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Под ред. Сухарева А.Я. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Норма, 2003. 976 с.
24. Романов А. К. Правовая система Англии : учеб. пособие / А.К. Романов. 2-е изд., испр. М. : Дело, 2002. 344 с.
25. Сидоренко О. О. Джерела судового права на сучасному етапі розвитку. *Актуальні проблеми судового права* : матеріали міжнар. наук.-прак. конф., присвяч. Пам'яті проф. І. Є. Марочкіна (Харків, 30 жовт. 2015 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. С. 98-100.
26. Слотвінська Н.Д. Порівняльно-правова характеристика судової нормотворчості. *Порівняльне аналітичне право*. 2016. № 1. С. 32-33.
27. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / Под общ. ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова. Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2005. 592 с.
28. Чехович Т.В. Роль конституційних відносин у становленні та розвитку демократичної правової державності. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 46-58.
29. Шамрай В.В. До питання доктрини співвідношення міжнародного договору та конституційного права в умовах європейської інтеграції. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 2. С. 23-32.
30. Шаповал, В. Н. Об особенностях конституционного развития постсоветских стран. *Конституционное и муниципальное право*. 2011. № 7. С. 57-61.
31. Шумилов В.М. Правовая система США. 2-е изд. перераб. и доп. М. : Междунар. отношения, 2006. 408 с.

Тема 2

1. Башимов М. Институт омбудсмена в странах СНГ и Балтии. *Государство и право*. 2003. № 5. С. 63-73.
2. Бойцов В. Служба защиты прав человека и гражданина. Мировой опыт. *Государство и право*. 1998. № 1. С. 113-115.
3. Бородін І. Права і свободи громадян, їх класифікація, гарантії реалізації. *Право України*. 2001. № 12. С. 28-32.

4. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право в галузі прав людини : Джерела і практика застосування. К. : Веселка, 1997. 450 с.
5. Закриницька В. Омбудсмен з прав дитини в механізмі державного захисту прав, свобод і законних інтересів дітей : зарубіжний досвід. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4 (71) . С. 346-356.
6. Кавецька Н. Інститут омбудсмена : міжнародний досвід та українські реалії / HUMANITIES & SOCIAL SCIENCES 2009 (HSS–2009), 14–16 MAY 2009, LVIV, UKRAINE. С. 145-146.
7. Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. М. : Прогресс, 1995. 423 с.
8. Кизлова Е. Конституционные гарантии осуществления гражданских прав. *Юридический вестник*. 1999. № 2. С. 90-92.
9. Кушніренко О.Г., Слінько Т.М. Права і свободи людини та громадянина : навч. посібник. Х. : Факт, 2001. 440 с.
10. Кушніренко О., Барабаш Ю. Інститут євро омбудсмена : питання теорії і позитивної практики. *Право України*. 2001. № 6. С. 44-47.
11. Малейн П. С. Повышения роли закона в охране личных и имущественных прав граждан. *Советское государство и право*. 1974. № 6. С. 48-54.
12. Марцеляк О.В. Міжнародний досвід функціонування деяких спеціалізованих омбудсманів. *Право України*. 2003. № 4. С. 123-127.
13. Марцеляк О.В. Інститут омбудсмана : теорія і практика. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 450 с.
14. Международные акты о правах человека : Сборник документов. М. : Наука, 1999. 540 с.
15. Мінюков А. Система органів державної влади, що забезпечують конституційні права і свободи людини і громадянина : їх повноваження. *Право України*. 2002. № 4. С. 60-65.
16. Молдован В. В. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина : навч. посіб. / В. В. Молдован, Л. І. Чулінда; К. : «Центр учбової літератури», 2012. 206 с.
17. Общая теория прав человека : учебник / Руководитель авторского коллектива и ответственный редактор Лукашева Е.А. М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 2001. 573 с.
18. Права человека в современном мире : пособие для учителей и студентов / отв. ред. Рагозин Н. П. Донецк : ДГТУ, 1995. 292 с.
19. Рабінович П.М. Основні права людини : поняття, класифікація, тенденції. *Український часопис прав людини*. 1995. № 1. С. 14-32.
20. Рабінович П., Панкевич І. Обмежування прав людини : загальнотеоретична характеристика. *Юридична Україна*. 2003. № 8. С. 9-14.
21. Рудик В. Щодо питання про конституційні гарантії права людини на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 6. С. 25-28.
22. Хаманева Н. Специфика правового статуса Уполномоченного по правам человека в Российской Федерации и проблемы законодательного регулирования его деятельности. *Государство и право*. 1997. № 2. С. 21-28.

Тема 3

1. Берченко Г.В. Конституційне закріплення статусу політичних партій та інших інститутів громадянського суспільства (досвід зарубіжних країн). *Форум права*. 2009. № 2. С. 50-55. URL : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09bgvdzk.pdf>
2. Бірс Д.Дж. Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах. URL : <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=txt&a=1429>
3. Братановский С.Н., Развеев Д.В. Административно-правовое регулирование организации и деятельности политических партий в Российской Федерации : монографія. Саратов : Электронно-библиотечная система IPRbooks, 2012. 207 с. URL : <http://www.iprbookshop.ru/9009.html>.
4. Васильева С.В. Конституционно-правовой статус политической оппозиции. М. : Институт права и публичной политики, 2010. 234 с.

5. Васильченко О. Фінансування політичних партій в зарубіжних країнах. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2008. № 6. С. 80-85.
6. Воробьев П.В., Бостоганашвили Д. Р. Политические партии Государства Израиль. Конституционно-правовые основы. М. : МГИМО-Университет, 2010. 175 с.
7. Георгізова І.Л. Взаємодія виборчої та партійної систем та їх вплив на формування органів державної влади. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. 2012. Серія ПРАВО. Випуск 20. Частина 1. Том 1. С. 138-140.
8. Гонюкова Л. Державне регулювання фінансування діяльності політичних партій. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 11. URL : www.dy.nauka.com.ua
9. Евдокимов В. Б. Влияние партий на формирование и отставку правительств в зарубежных странах. *Правоведение*. 1999. № 6. С. 50-57.
10. Жук Н. Роль політичних партій у здійсненні принципу поділу влади. *Вісник Академії Правових Наук України*. 2004. № 2 (37). С. 46-54.
11. Конончук С.Г., Ярош О. А. Як працює демократична партія. Оцінювання організаційної політики / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. К. : Агентство «Україна», 2012. 32 с.
12. Контроль фінансів політичних партій від А до Я. Досвід Латвії. Київ-Рига, 2016. 54 с.
13. Морозова О. Государственное финансирование политических партий как метод электорального таргетирования. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. 2013. № 2. URL : <http://www.online-science.ru>.
14. Олефіренко Е.О. Правове регулювання державного фінансування політичних партій : вітчизняний і світовий досвід. Порівняльно-аналітичне право. 2016. № 1. С. 74-76.
15. Опозиція корисна для Вас. Досвід Великої Британії та пропозиції для України / Авторі-упорядники : І.Колішко, А.Кірмач, К.Бурнет, С.Конончук. Київ, 2007. 36 с.
16. Основні процедури внутрішньопартійної демократії. Аналітичний огляд / Підготовлено С. Г. Конончук, О. А. Ярошем / Український незалежний центр політичних досліджень. К., 2012. 96 с.
17. Політичні партії : теорія та функціональні практики : навчальний посібник / Новакова О. В., Агафонова Г. С., Моїсеєва А. С., Струнін П. А. Луганськ : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2014. 300 с. URL : enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/7307/3/Political.pdf
18. Рибачок С. Конституційно-правове регулювання порядку створення, діяльності та заборони політичних партій у державах посткомуністичного простору: критерії оцінки демократичності. URL : eprints.oa.edu.ua/1558/1/rybachok_121205.pdf
19. Ришли А. Хорват. Жизнь партий. История американских политических партий. М., 1999. 452 с.
20. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. Львів : ЦПД «Астролябія», 2005. 348 с.
21. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем : навч. посібник. Львів : Тріада плюс, 2004. 528 с.

Тема 4

1. Бисага, Ю. М. Вибори президента : український та зарубіжний досвід : навч. посіб. ; Ужгородський національний ун-т. Юридичний факультет. Кафедра конституційного права та порівняльного правознавства. – Ужгород : Ліра, 2003. 60 с.
2. Бусол Е. Народная законодательная инициатива «народное вето» – разновидность отклоняющего референдума. *Конституційна Асамблея. Бюлетень інформаційно-аналітичних матеріалів*. 2013. № 9 (18). С. 6-14.
3. Бучин М. А. Фінансування виборчого процесу як елемент дотримання демократичних принципів виборів. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2016. № 4. С. 4-9.
4. Вибори в Європейському Союзі / За ред. Ковриженка Д.С.; Лабораторія законодавчих ініціатив. К. : ФАДА, ЛТД, 2006. 156 с.
5. Відкриті виборчі списки. Як це працює. Інформаційно-аналітичні матеріали / Підготовлено С. Г. Конончук, О. А. Ярош / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. К., 2012. 44 с.

6. Дерев'янюк С. Віковий ценз учасників виборів і референдумів за конституціями світу : порівняльно-правовий аналіз. *Вибори та демократія*. 2008. № 1 (15). С. 22-28.
7. Законотворчість : участь громадськості у законодавчому процесі : Інформаційно-аналітичне дослідження / А.М. Євгенєва, Ю.Г. Шкарлат ; Програма сприяння Парламенту України. К. : Заповіт, 2008. 98 с.
8. Избирательное право : учеб. пособие / Под ред. К.К. Гасанова, А.С. Прудникова, В.А. Виноградова. М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2010. 655 с.
9. Іовчу Г. М. Ефективність референдумів у контексті забезпечення права громадян на участь у процесі прийняття суспільно-політичних рішень та впливу на політичний процес. URL : archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_35/Gileya35/P8_doc.pdf.
10. Ключковський Ю.Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство : монографія ; Національний університет «Києво-Могилянська Академія». К. : Час Друку, 2011. 132 с.
11. Колісник В. П., Любченко П. М. Проблеми правового регулювання процедури голосування, порядку підрахунку голосів виборців та встановлення результатів виборів. *Вісн. Акад. правових наук України : зб. наук. пр.* X. : Право, 2014. № 1 (61). С. 93-102.
12. Конончук С.Г. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Конончук, О. Ярош, С. Горобчишина ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. К. : Агентство «Україна», 2009. 80 с.
13. Конончук С.Г. Непрямі вибори в європейських демократіях ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. К. : Агентство «Україна», 2010. 64 с.
14. Крупчан О. Референдум : світовий досвід і сьогодення України. *Право України*. 2003. № 8. С. 30-35.
15. Марцеляк О. Виборче право : сучасне розуміння і сутність. *Публічне право*. 2011. № 2. С. 12-17.
16. Мостовец А. В. Формы непосредственной демократии: международно-правовое и внутригосударственное регулирование. URL : <http://www.kursach.com/biblio/00010100/006.htm>
17. Муркович Л. Місцевий референдум як форма безпосередньої участі населення в управлінні місцевими справами. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 4 (19). С. 251-260.
18. Нестерович В.Ф. Вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів: проблеми конституційної теорії та практики : монографія ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 736 с.
19. Нестерович В. Ф. Поняття й види народного вето в контексті сучасних конституційно-правових трансформацій. *Право і суспільство*. 2016. № 3. С. 27-33.
20. Оніщук М.В. Типологія референтної демократії : західноєвропейська теорія та практика. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 114-119.
21. Парламентські вибори в Європейському Союзі / Ковриженко Д.С., Котляр Д.М., Євгенєва А.М., Асланян Г.П., Замніус В.М. К. : Міленіум, 2002. 116 с.
22. Райковський Б. Еволюція виборчих прав у контексті становлення сучасних демократій. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2007. Вип.9. С. 131-139.
23. Референдуми в Європейському Союзі / О.Д. Чебаненко, О.Ю. Гришук, Н.В. Колодяжна, А. Євгенєва; За ред. Д.С. Ковриженка. К. : ФАДА, ЛТД, 2007. 186 с.
24. Руденко В.Н. Народное вето как институт непосредственной демократии. *Государство и право*. 2004. № 3. С. 16-22.
25. Современные избирательные системы. Вип. 6 : Австрия, Ирландия, Норвегия, Чили / Е. А. Водяницкая, П. С. Гвоздев, И. А. Ракитская, А. Г. Орлов; науч. ред. А. В. Иванченко, В. И. Лафитский. М. : РЦОИТ, 2011. 512 с.
26. Фоміна С. В. Суб'єкти, що беруть участь у виборчому процесі на стадії голосування, та їхній правовий статус у зарубіжних країнах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 29, Т. 1. С. 114-118.
27. Шалланд Л.А. Питання виборчого права. Випуск 2. Пряме та рівне голосування. *Вибори та демократія*. 2008. № 2 (16). С. 85-96.
28. Шаповал В. Н. О смысле народного представительства. *Конституционное и муниципальное право*. 2013. № 2. С. 2-5.

29. Шаповал В.М. Референдум : досвід України та європейські стандарти / за ред. І. Коліушка, Н. Пашкової, 2016. 66 с.
30. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.

Тема 5

1. Антошук Л.Д. Законотворчість : організація апарату Парламентів. Світовий досвід. Л.Д. Антошук; Програма сприяння парламенту України; заг. ред. : Крижанівського В.П., Рахімкулова Е.Р. К. : «Заповіт», 2007. 98 с.
2. Барабаш Б. Законодавча влада штатів США : структура та функції. *Право України*. 2000. № 12. С. 116-120.
3. Барабаш Ю.Г. Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект) : монографія. Х. : Легас, 2004. 191с.
4. Варлен М.В. Статус парламентарія : теоретические проблемы : монографія. М. : Проспект, 2011. 123 с.
5. Василевська Т.Е. Кодекси поведінки депутатів як інструменти підтримки депутатської етики. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 2. С. 5-13. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2013_2_3
6. Георгіца А.З. Сучасний парламентаризм : проблеми теорії та практики. Чернів. держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці : Рута, 1998. 483 с.
7. Гецько В. Конституційно-правова відповідальність депутатів : окремі аспекти. *Науковий Вісник Ужгородського університету*. 2012. Серія ПРАВО. Випуск 18. С. 44-46.
8. Гуринович А. Г. Зарубежный опыт аналитического обеспечения деятельности парламентов. *Информационно-аналитическое обеспечение деятельности законодательных органов государственной власти* : По материалам семинара-совещания руководителей информационно-аналитических служб аппаратов парламентов государств – участников Содружества Независимых Государств (Москва, 6-7 апр. 2004 г.) / Под ред. С. И. Гайдаржи и др. М. : Изд-во Государственной Думы, 2004. 110 с.
9. Данилів В. Право вето : історія, міжнародний досвід та «українська специфіка». URL : http://www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=1336&ch_id=20&as=0
10. Контрольні функції парламенту : український та зарубіжний досвід. Інформаційно-аналітичне дослідження. Частина 2. / Лабораторія законодавчих ініціатив. Програма сприяння Парламенту України Університету Індіани США. К., 2006. 112 с.
11. Ковриженко Д. Депутатські привілеї : зарубіжний досвід та пропозиції для України. Інформаційно-аналітичний огляд. К. : Лабораторія законодавчих ініціатив за підтримки Програми сприяння парламенту України Університету Індіани, США. 2007. 33 с.
12. Ковриженко Д. Запобігання конфлікту інтересів та корупції в депутатській діяльності : досвід країн ЄС та пропозиції для України. *Часопис Парламент*. 2011. № 3. С. 2-73.
13. Ковриженко Д., Заславський О. Правове регулювання законодавчого процесу : досвід країн ЄС та пропозиції для України. *Часопис ПАРЛАМЕНТ*. 2011. № 1. С. 2-41.
14. Комітети – основа діяльності законодавчих органів влади : посібник / Кислий П., Браун Т., Сінклер Т. та ін. К. : Заповіт, 1997. 98 с.
15. Кривенко Л. Законодавча влада в системі державної влади. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 1. С. 58-71.
16. Конончук С. Г. Мандат депутата у сучасних демократіях : права та відповідальність. Дослідження проблеми / С. Конончук, О. Ярош ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. К., 2011. 96 с.
17. Конончук С. Г. Практика бікамералізму в унітарних державах (порівняльний аналіз) / С.Конончук, О.Валевський, О. Ярош. ; Український незалежний центр політичних досліджень. К., 2008. 112 с.
18. Манджул К. Стадії законодавчого процесу. *Юридичний журнал*. 2004. № 12. URL : www.justinian.com.ua/article.php?id=1511

19. Матвеева О. М., Савицкий П. И. Конституционный статус депутата в парламентах стран Западной Европы : учеб. Пособие. Екатеринбург, 1993. 274 с.
20. Мурашкіна Т. А. Парламентські аналітичні служби в інформаційному забезпеченні законотворчого процесу. *Наукові праці МАУП*. 2010. Вип. 2 (25). С. 244-249.
21. Охотский Е.В., Баранова Н.Р. Государственная служба в парламентах зарубежных стран : общее и особенное. URL : [elib.org.ua>internationallaw/ua_readme.php?...start...](http://elib.org.ua/internationallaw/ua_readme.php?...start...)
22. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи : інституційний вимір ; ЛНУ ім. І. Франка. Л. : Тріада плюс, 2004. 392 с.
23. Сорока С.В. Взаємодія уряду та парламенту в законодавчому процесі країн Європейського Союзу. *Наукові праці. Державне управління*. Випуск 202. Том 214. С. 20-25.
24. Статус члена парламенту : зарубіжний досвід та пропозиції для України. *Часопис Парламент*. 2006. № 2. С. 25-40.
25. Тороп Ю. В. Роль парламентских комитетов в законодательном процессе : На примере федеративных государств Западной Европы. *Правоведение*. 2006. № 6. С. 29-35.
26. Хмелько І. Парламентський апарат : порівняльне дослідження. *Вісник програми сприяння Парламентові України*. 2002. ПСП № 62а. С. 1-11.
27. Чепель О.Д. Депутатський індемнітет : за українським та зарубіжним законодавством. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Випуск 550. Правознавство. С. 33-37.
28. Щербак Ю. М. Законотворчість : міжнародна діяльність Верховної Ради України і парламентів світу / Ю. М. Щербак, З. Р. Міщук ; заг. ред. : В. П. Крижанівський, Е. Р. Рахімкулов. К. : Заповіт, 2008. 112 с.

Тема 6

1. Аксенович О.А. Понятие и современное значение делегированного законодательства. *Общество и право*. 2009. № 4 (26). С. 80-86.
2. Барабаш Ю. Парламентська відповідальність Уряду в конституційній практиці країн ЄС та України. *Право України*. 2007. № 4. С. 12-18.
3. Бариська Я.О. Канцлерська модель організації влади як особлива форма республіканського правління. *Форум права*. 2010. № 2. С. 25-28.
4. Бельский К.С. О функциях исполнительной власти. *Государство и право*. 1997. № 6. С. 23-26.
5. Бігун У. Роль Кабінету Міністрів у парламентських демократіях на прикладах Чеської республіки, Франції, Латвії, Польщі та Росії. Ресурси розвитку. Адміністративна реформа в Україні. К. : Основи, 2002. 414 с.
6. Борденюк В. Механізм (апарат) державного управління як система органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. *Право України*. 2005. № 6. С.16-21.
7. Грималюк О.П. Делегована правотворчість у зарубіжних країнах. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 39-43.
8. Дахова І. Поняття виконавчої влади та її місце в державному механізмі України (конституційний аспект). *Право України*. 2002. № 12. С. 23-27.
9. Дахова І. І. Процедури припинення повноважень уряду : зарубіжний досвід. *Форум права*. 2010. № 4. С. 268-273.
10. Журба Я.М. Взаємообумовленість форми правління держави та способу формування та відповідальності уряду. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки. Випуск 53. С. 211-217.
11. Зеленцов А.Б. Контроль за деятельностью исполнительной власти в зарубежных странах : монографія. М., 2002. 190 с.
12. Исполнительная власть : сравнительно-правовое исследование : учеб. пособие / Под ред. Б.А. Страшуна. М. : НОРМА- ИНФРА, 1995. 455 с.
13. Кобрин В. Конституційно-правовий статус Прем'є-міністра Японії. *Вісник Львівського університету*. Серія юрид. 2011. Вип. 54. С.133-138.
14. Кобрин В.С. Конституційно-правовий статус урядів країн ЄС з монархічною формою правління. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 87-91.
15. Козырин А.Н., Глушко Е.К. Правительство в зарубежных странах. М. : Ось-89, 2007. 240 с.

16. Конончук С., Ярош О. Уряд і «тіньовий кабінет»: як можлива вестмінстерська модель у політичному полі України? Дослідження проблеми. К., Український незалежний центр політичних досліджень, 2007. 44 с.
17. Лагутов Ю. Конституційний статус і відповідальність глави уряду : європейський досвід і вітчизняна практика. URL : <http://sd.net.ua/2009/10/09/>
18. Лагутов Ю. Проблеми формування та функціонування коаліційної моделі уряду при парламентсько-президентській формі державної влади. URL : <http://sd.net.ua/2008/11/10/interakciya.html>
19. Павлішина Л. Японія : роль виконавчої влади у законодавчому процесі. *Право України*. 2002. № 12. С. 146-150.
20. Практика діяльності урядів Європейських держав. Політична система і громадське суспільство : Європейські і українські реалії. К. : Веселка, 2007. 218 с.
21. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн західної Європи : інституційний вимір. Львів : Тріада плюс, 2004. 392 с.
22. Романюк А. Типологія урядових кабінетів в країнах Західної Європи : порівняльний аналіз. *Вісник Львівського університету*. 2007. Вип. 10. С. 234-244.
23. Сорока С. В. Механізми взаємодії уряду і парламенту в процесі державного управління : досвід країн Європейського Союзу та українська практика : монографія. – Миколаїв : ФОП Ємельянова Т. В., 2012. 421 с.
24. Хоменко О.В. Виконавча влада за умов парламентської республіки та монархії (парламентської демократії). *Форум права*. 2012. № 1. С. 1037-1045.
25. Шаповал В.М. Виконавча влада (теоретичний і конституційний аспекти) / за ред. правління Центру політико-правових реформ. К. : Москаленко О.М., 2016. 82 с.

Тема 7

1. Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства. М. : Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1907. 121 с. URL : [do.gendocs.ru>docs/index-34594.html?page=2](http://do.gendocs.ru/docs/index-34594.html?page=2)
2. Баталов О. Президентське вето в сучасних демократичних системах. Аналітична записка. URL : www.niss.gov.ua/articles/282
3. Белов Д. Роль глави держави в механізмі здійснення державної влади. *Юридична Україна*. 2005. № 5. С. 11-15.
4. Бисага Ю. М., Белов Д. М. Конституційний статус Президента Словацької Республіки. *Держава і право*. 2004. Вип. 26. С. 125-129.
5. Георгиян Э. Статусы президентов (ФРГ и Италия). *Социалистическая законность*. 1991. № 12. С. 55-57.
6. Головатенко В. Правові акти Президента України : юридична природа, статус, функції. *Право України*. 2004. № 3. С.14-18.
7. Дегтев Г. В. Конституционно-правовой статус Президентов Российской Федерации и США : сравнительно-правовой анализ. М. : Юристъ, 2003. 159 с.
8. Дем'янець В. Інститут президентства в країнах центральної та східної Європи. *Нова політика*. 1999. № 3. С. 5-7.
9. Дмитриев Ю., Журавлѐв А. Указы президента в системе законодательства. *Президент. Парламент. Правительство*. 2008. № 1. С. 16-21.
10. Еволюція повноважень Президента США. *Економіка. Фінанси. Право*. 2000. № 5. С. 34-36.
11. Іванець О.О. Порівняльний аналіз правового статусу Президента у Французькій Республіці та Україні. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 355-359.
12. Иваниця Э. Президенты : уроки мировой истории. *Российская Федерация*. 1996. № № 3-6. С. 16-20.
13. Кайнов В.И. Институт президентства. СПб. : СПб академия МВД РФ, 2007. 276 с.
14. Каллагов Т.Э. Конституционно-правовой статус Президента Российской Федерации в системе органов государственной власти. *Всероссийский научно-практический журнал «Юстиция»*. 2013. № 1. С. 1-5. URL : <http://www.justicia.su>

15. Кармазіна М. Президентство : український варіант. К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2007. 365 с.
16. Коваленко А.А. Інститут глави держави в системі органів державної влади. *Держава і право : Збірник наукових праць*. Випуск 17. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2002. С. 70-76.
17. Коваль Ю. О. Інститут глави держави крізь призму дослідження рецепції ідеї «батьківства». *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2011. С. 206-210.
18. Коломієць Ю.М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії. Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2001. 112 с. URL : [http:// www. Pravoznavec. com. ua / index – 123. htm # chlist](http://www.Pravoznavec.com.ua/index-123.htm#chlist).
19. Кресіна І.О., Коваленко А. А, Балан С. В. Інститут імпичменту : порівняльний політико-правовий аналіз : монографія. К. : Юрид. думка, 2004. 176 с.
20. Кривенко Л. Конституційна відповідальність глави держави. *Віче*. 2001. № 10. С. 7-12.
21. Кривенко Л. Конституційні моделі легітиматії глави держави і баланс повноважень між інститутами влади. *Віче*. 2000. № 9. С. 19-37.
22. Крусян А. Р. Інститут Президента України : становлення та розвиток. Інститут Президента України в системі державної влади України : Матер. наукової конференції (Київ, 17 січня 2014 р.). URL : www.univ.kiev.ua
23. Серьогіна С.Г. Сутність інституту глави держави та його еволюція у світовій державно-правовій практиці. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4 (23). С. 54-65.
24. Мазур Д.В. Загальне і особливе у правотворчих повноваженнях президентів республік зі змішаною формою правління. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. 2009. Серия «Юридические науки». Том 22 (61). № 1. С. 103-108.
25. Мамбетова К. Досрочное прекращение полномочий президента США. Правовая основа и практика применения. *Право и управление. XXI век*. 2013. № 2 (27). С. 136-142.
26. Малкіна Г. Політична відповідальність глави держави. *Політичний менеджмент*. 2008. № 2. С. 42-50.
27. Марченко М.Н. Политико-правовой статус института президента (исторический аспект). *Вестник Моск. ун-та*. Серия 11, Право. 1992. № 2. С. 21-27.
28. Мельник О. Імпічмент Президента. Можливість і доцільність. *Віче*. 2000. № 2. С. 150-155.
29. Окуньков Л.А. Вето Президента : науч.-практ. пособие / Л.А. Окуньков, В.А. Роцин. М. : Городец : Формула права, 1999. 168 с.
30. Паречина С.Г. Інститут президентства : история и современность / Под общ. ред. Е.В. Матусевича. Мн. : ИСПИ, 2003. 163 с.
31. Прокофьев Г., Скуратов Д. Проблемы классификации форм участия Президента РФ в правотворческом процессе. *Конституционное и муниципальное право*. 2001. № 3. С. 21-26.
32. Сахаров Н.А. Інститут президентства в современном мире. М. : Юридическая литература, 1994. 176 с.
33. Статкявичус М. Импи́чмент и его последствия. *Закон и право*. 2004. № 10. С. 8-12.
34. Статкявичус М. Перспективы развития института импичмента в современном демократическом государстве. *Правоведение*. 2004. № 5. С. 42-50.
35. Сухонос В.В. Монархія як державна форма : історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти : монографія. Суми: видавничо-виробниче об'єднання «Мрія-1» ТОВ, 2010. 368 с.
36. Тарасов А.М. Президентский контроль : теоретические и практические проблемы его эффективности. *Государство и право*. 2002. № 11. С. 54-64.
37. Тихомиров Л.А. Монархическая государственность. М. : Книга по Требованию, 2011. 502 с.
38. Ханько Д.Н. Конституционно-правовой статус республиканского главы государства : особенности правового регулирования. *Вестник БДУ*. Сер. 3. 2012. № 2. С. 102-106.
39. Чеботарев Г.Н. Президентская власть в системе государственной власти. *Российский юридический журнал*. 2006. № 4. С. 56-58.

40. Черниловский З.М. Институт президентуры в свете исторического опыта. *Государство и право*. 1991. № 6. С. 44-56.
41. Чобану М. Роль інституту президента в організації державної влади : світовий досвід і Україна. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 1 (16). С. 71-79.
42. Шевчук А.З. Історія виникнення та розвитку інституту імпичменту в зарубіжних державах. *Держава і право*. Випуск 57. С. 158-165.

Тема 8

1. Афанасьева С.И. Конституционно-правовые гарантии принципа независимости судей в Российской Федерации. М. : Норма, 2003. 221 с.
2. Водяха, А. М. Правова система Великої Британії : навчальний посібник з англ. мови для юристів. Х. : Консум, 2000. 108 с.
3. Дмитриев Ю.А., Черемных Г.Г. Судебная власть в механизме разделения властей и защите прав и свобод человека. *Государство и право*. 1997. № 8. С. 47- 53.
4. Дудка О. Адміністративна юстиція Великобританії. *Юридичний журнал*. 2010. № 1.С. 68-70.
5. Каглянчук І. В. Зарубіжний досвід функціонування судових систем та його використання при реформуванні судової системи України. URL : <http://dspace.uzhnu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/lib/808/1>
6. Клеандров М.И. Статус судьи : учебное пособие. Новосибирск : Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 2000. 85 с.
7. Крылова Н.С. Судебная система Великобритании. *Судебные системы западных государств*. М. : БЕК, 1991. 650 с.
8. Куйбіда Р.О., Тимошук В.П. Розвиток адміністративної юстиції в країнах колишнього Радянського Союзу. К. : Книги для бізнесу, 2010. 144 с.
9. Лазарева В.А. Судебная власть и уголовное судопроизводство. *Государство и право*. 2001. № 5. С. 48-53.
10. Лусегенова З.С. Теоретико-правовые основы судебной власти в Российской Федерации : монография. Ростов-на-Дону, 2000. 198 с.
11. Максудов Р. Юстиция для подростков. URL : www.index.org.ru
12. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : учебное пособие для студентов юридических высших образовательных учреждений. М. : Фонд НАН., 2000. 176 с.
13. Москвич Л. Принцип спеціалізації судів : вітчизняний та світовий досвід. *Право України*. 2008. № 9. С. 27-30.
14. Муза О. Концептуальні аспекти української моделі інституту адміністративної юстиції в контексті зарубіжного досвіду. *Юридична Україна*. 2008. № 8. С. 23-28.
15. Назаров І. Конституційні засади побудови судових систем країн Європейського Союзу. *Юридична Україна*. 2008. № 2. С. 81-85.
16. Назаров І. Принцип спеціалізації у побудові судової системи України та Європейських країн. *Юридична Україна*. 2009. № 4. С. 107-111.
17. Оробец В.М. Специализированные трудовые суды : зарубежный опыт и российское законодательство. *Журнал российского права*. 2003. № 9. URL : www.consultant.ru/document/cons_doc_CJI_4542/
18. Пахолок Л. І. Адміністративна юстиція в зарубіжних країнах. *Вісник Верховного Суду України*. 2001. № 5. С. 49-54.
19. Петрухин И.Л. Понятие и формы реализации судебной власти. Судебная власть / Под. Ред. И.Л. Петрухина. М. : ООО «ТК Велби». 2003. 273 с.
20. Прилуцький С. Незмінюваність суддів – питання теорії і практики. *Право України*. 2003. № 8. С. 48-51.
21. Решота В.В. Англосаксонська модель адміністративної юстиції. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1 (17). С. 208-214.
22. Романов А. К. Правовая система Англии : учебное пособие. 2-е изд., испр.М. : Дело, 2002. – 344 с.

23. Скомороха В.Є. Окремі питання поділу влади, визначення державної та судової влади, незалежності судової влади. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 1. С. 46-59.
24. Скомороха В. Судова незалежність. *Вісник Конституційного Суду України*. 2001. № 1. С. 72-81.
25. Старилов Ю. Н. Административная юстиция. Теория, история, перспективы / Старилов Ю. Н. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М), 2001. 304 с.
26. Футей Б.А. Федеральні суди у Сполучених Штатах Америки. *Вісник Верховного Суду України* 2000. № 2. С. 49-51.
27. Ткач Г. Адміністративне судочинство в Польщі. *Право України*. 2000. № 1. С. 136-138.
28. Харчук В. Історичний досвід утворення та функціонування судів у справах неповнолітніх як основних органів ювенальної юстиції. URL : www.justinian.com.ua/article.php?id=3259
29. Цахло М. Судова система ФРН. *Юридичний журнал*. 2004. № 9. С. 101-110.
30. Чанишева Г.І. Спеціалізована трудова юстиція у країнах Європи : досвід для України. *Вісник Вищої Ради юстиції*. 2010. № 2. С. 75-82.
31. Шевцов В.С. Право и судебная власть в Российской Федерации : монография. М. : Профобразование, 2003. 278 с.
32. Шишкін В. Деякі концептуальні основи юрисдикції адміністративних судів Німеччини. *Право України*. 1995. № 9-10. 53-57 с.
33. Шишкін В. Суд у розв'язанні конфліктів – особлива інституція правосуддя у Франції. *Право України*. 1996. № 11. С. 41-45.
34. Шишкін В. Верховний суд Англії та Уельсу. *Право України*. 1996. № 4. С. 34-39.
35. Шишкін В. Система судів загальної юрисдикції в Австрії. *Право України*. 1997. № 2. С. 63-66.
36. Шишкін В.І. Судові системи країн світу : навч. посіб. у 3 кн. К. : Вища школа, 2001. Кн. 1. 456 с.
37. Шишкін В.І. Судові системи країн світу : навч. посібник. у 3 кн. К. : Юрінком Інтер, 2001. Кн. 2. 623 с.
38. Шишкін В. Військові суди через призму правової держави. *Право України*. 2004. № 4. С. 107-110.

Тема 9

1. Витрук Н.В. Конституционное правосудие. Судебно-конституционное право и процесс : учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по спец. «Юриспруденция». 2-е изд., перераб. и доп. М. : Юристь, 2005. 525 с.
2. Грачева (Перчаткина) С.А. Конституционное правосудие и реализация решений Европейского суда по правам человека : научно-практическое пособие. М. : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ, КОНТРАКТ, 2012. 240 с.
3. Гультай М. Досвід функціонування інституту конституційної скарги у Федеративній Республіці Німеччині та перспективи його запровадження в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 3 (66). С. 57-67.
4. Гультай М. Інститут конституційної скарги в конституціях європейських держав. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 2. С. 130-139.
5. Жбадинська Ю. Р. Органи конституційної юрисдикції у правових системах західної традиції права. Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. Електронний науковий архів Науково-технічної бібліотеки Національного університету «Львівська політехніка». URL : <http://ena.lp.edu.ua>
6. Івановська А. М. Конституційне правосуддя і захист прав людини : позитивний зарубіжний досвід та перспективи розвитку в Україні. *Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2005. № 3 (15). С. 36-42.
7. Исаев М.А. Основные формы конституционного контроля в странах Скандинавии. *Государство и право*. 2003. № 12. С. 76-85.

8. Кельман М. Підсумкові акти конституційної юрисдикції зарубіжних країн. *Право України*. 2000. № 10. С. 124-127.
9. Кельман М.С. Правовий статус суддів конституційних судів в країнах національних правових систем континентального права. *Держава та право*. Вип. 7. 2000. С. 165-169.
10. Клишас А.А. Конституционный контроль и конституционное правосудие зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование / Под ред. профессора В.В. Еремяна. М. : Международные отношения, 2007. 496 с.
11. Конституційне судочинство. Американський та український досвід / Інститут Пилипа Орлика. К.,1999. 56 с.
12. Крусян А.Р. Роль конституційної юстиції у системі сучасного українського конституціоналізму. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 3. С. 77-88.
13. Маринів І.І. Конституційний контроль у Республіці Польща : монографія. Х. : Право, 2013. 160 с.
14. Крусян А. Р. Конституційний Суд України : питання удосконалення конституційно-правового регулювання. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 29-35.
15. Пастернак С. Н. Конституционное правосудие в странах Восточной Европы : монография. СПб. : СПбГУСЭ, 2010. 167 с.
16. Пілюк С. В. Сучасні моделі конституційного контролю. *Форум права*. 2012. № 3. С. 550-557. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf7FP_index.htm_2012_3_96.pdf.
17. Портнов А. В. Деякі аспекти становлення та розвитку конституційного судочинства : міжнародний та вітчизняний досвід. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Випуск 525. С. 17-21.
18. Седельник В.В., Миськевич А.Ю. Правовые позиции Конституционного Суда как идейный источник права. *Ценностная парадигма Основного закона Республики Беларусь* : материалы респ. Науч-практ. конф. 14 марта 2013 г. / редкол. : Г.А. Василевич [и др.]. Минск : изд. Центр БГУ, 2013. С. 70-72.
19. Сергієнко Н. Міжнародні договори у практиці органів конституційної юрисдикції європейських держав: контроль конституційності положень міжнародно-правових актів. *Вісник Конституційного Суду України*. 2007. № 1. С. 45-56.
20. Сліденко І. Щодо деяких передумов виникнення та механізмів генези інституту конституційного контролю. *Юрид. журн.* 2008. № 7. С. 50-51.
21. Харитоновна Н.Н. Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии : Дайджест официальных материалов и публикаций периодической печати.. 2006. № 2. С. 95-100.
22. Шаповал В.М. Суд як орган конституційного контролю (із зарубіжного досвіду). *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 20-33.
23. Шевчук І.М. Становлення та розвиток інституту конституційного контролю. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 6-2. Том 1. 2014. С. 107-110.

Тема 10

1. Абасов Г.Г. Судові гарантії охорони та захисту прав місцевого самоврядування : проблеми теорії та практики. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. Серия : Юридические науки. 2012. Т. 25 (64). № 2. С. 3-9.
2. Бабаєв В. М. Децентралізація державної влади та регіоналізація по-європейськи: можливі сценарії для України. *Актуал. пробл. держ. упр.* : зб. наук. пр. Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2005. Вип. 3 (26). С. 356-367.
3. Барвіцький В.Ю., Батанов О.В. Муніципальне право зарубіжних країн : навч.посібник. Частина 3 / В.Ю. Барвіцький, О.В. Батанов. К. : Знання України, 2006. 284 с.
4. Батанов О. В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні : монографія / за заг. ред. В. Г. Погорілка. К. : Ін Юре, 2003. 512 с.
5. Батанов О. В. Юридична відповідальність суб'єктів муніципальної влади у зарубіжних країнах: досвід для України. Порівняльно-правові дослідження. *Україно-грец. міжнар. науковий юрид. журн.* 2006. № 1. С. 103-114.
6. Батанов О.В. Муніципальне право зарубіжних країн : навч.посібник. Частина 1 / О.В. Батанов, В.М. Кампо. К. : Знання України, 2006. 148 с.

7. Бебик В., Яцьків М. Еволюція системи місцевого самоврядування в Польщі (на прикладі міста Шрьода Великопольська). *Вісн. НАДУ*. 2001. № 1. С. 233-238.
8. Бурдяк В. Республіка Болгарія на зламі епох. Політична трансформація суспільства. Чернівці : Рута, 2004. 520 с.
9. Бутко І. П. Децентралізація по-французьки : міське самоврядування. *Міське та регіон. самоврядування України*. 1994. № 1/2. С. 81-91.
10. Ворона П. Досвід муніципального реформування Франції на прикладі базових адміністративно-територіальних колективів країни – комун. *Проблеми реформування публічної влади* : зб. матеріалів та док. / за заг. ред. Р. П. Безсмертного ; наук. ред. М. О. Пухтинський. К. : Атіка – Н, 2009. 476 с.
11. Ворона П. В. Теоретико-методологічні засади організації місцевого самоврядування в Україні : дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.04. К., 2013. 469 с.
12. Гураль П. Реформи місцевого самоврядування в Україні та Республіці Польща. URL : <http://erozytorium.ukw.edu.pl/.../Reform%20of%20self%20gove>.
13. Вороненко А.В. Местное самоуправление в крупных городах зарубежных стран : монографія. М., 2005. 238 с.
14. Галкін В.М. Досвід місцевого самоврядування розвинутих країн та можливість застосування його в Україні URL : <http://kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2007-1-2/doc/5/06.pdf>.
15. Грегоріо А. Конституційні реформи у Італії : продовження дебатів. *Право й економічна політика*. 2000. № 2. С. 56-59.
16. Грובה В.П. Правовий статус та повноваження органів місцевого самоврядування Італії : перспективи для України. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Частина 3. С. 3-8.
17. Децентралізація публічної влади : досвід європейських країн та перспективи України / Бориславська О. М., Заверуха І. Б., Школик А. М. та ін.; Центр політико-правових реформ. К., 2012. 212 с.
18. Дюран В. Э. Местные органы власти во Франции. М. : Интрагэк, 2001. 211 с.
19. Кохалик Х. Організація та функціонування системи комунального самоврядування на прикладі міст Німеччини та України: компаративний аналіз. *Ефективність державного управління. Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 25. URL : www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/.../Kokhalyk.pdf
20. Лазор О.Д., Шелепницька І.П. Інститут комунального самоврядування в Італії : організаційно правовий аспект. *Держава та регіони*. 2007. № 1. С. 82-88.
21. Лазор А. О. Представницькі інституції місцевого самоврядування : польський досвід реформування. URL : www.nbu.gov.ua/e-journals/DeVu/2008-1/doc/5/06.pdf
22. Лазор О. Д., Шелепницька І.П. Публічна самоврядна влада в Республіці Італія та Україні : особливості організації та функціонування : монографія ; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Лазора О. Я. К. : Дакор, 2008. 172 с.
23. Ліборакіна М. Зарубіжний досвід місцевого самоврядування URL : <http://www.urbanecomomics.ru/>
24. Лахижа М. І. Модернізація публічної адміністрації: досвід Республіки Польща. Полтава : ПолтНТУ, 2012. 243 с.
25. Лахижа М. І. Модернізація публічної адміністрації: досвід Республіки Болгарія. Полтава : ПолтНТУ, 2014. 208 с.
26. Лендъел М. О. Правові можливості для формування допоміжних рівнів та органів самоорганізації у країнах Європи: досвід для України : аналіт. зап. 586 URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/952/>
27. Ноздрин-Плотницький, В. И. Конституционное право зарубежных стран. Конституционные основы местного управления и самоуправления : учеб.-метод. пособ. для дистанц. Обучения. Минск : БИП-С Плюс, 2008. 80 с.
28. Рыбушкин Н.Н., Зазнаев О.И. Муниципальные системы зарубежных стран : учебное пособие. Казань : Татарское газетно-журнальное издательство, 1997. 138 с.
29. Ровинська К.І. Місцева автономія як загальний принцип організації місцевого самоврядування. *Публічне управління : теорія та практика*. 2013. Вип. 1. С. 170-176.

30. Руденко В. В. Зарубіжний досвід фінансування місцевого самоврядування. URL : http://buktoloka.cv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=115%3A2011-01-12-10-15-12&catid=13%3Apublications&Itemid=16&lang=uk.
31. Семенюк Т. Системи місцевого самоврядування в зарубіжних країнах. *Сучасна українська політика*. 2010. № 21. С. 128-131.
32. Скороход О.П. Досвід місцевого самоврядування Франції та Польщі : здобутки та застереження для України. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4. С. 159-164.
33. Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні : посібник. К. : Ленвіт, 2012. 64 с.
34. Ткачук А. Ф. Естонія : місцеве самоврядування. Робочі записки. К. : ІКЦ «Легальний статус», 2014. 48 с.
35. Ткачук А. Ф. Латвія : довга дорога реформи. Робочі записки. К. : ІКЦ «Легальний статус», 2015. 56 с.
36. Хрїпливець Д.Є. Сутність місцевого самоврядування та його територіальної організації. URL : www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2008-2/doc/2/19.pdf
37. Чернецька О. Місцеві вибори як форма прямого народовладдя: порівняльний аналіз українського та зарубіжного досвіду. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2006. № 4. С. 71-74.
38. Шарий В. Становлення в Україні європейської моделі організації діяльності самоврядних структур : проблеми і перспективи. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2012. № 2 (13). URL : [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2012/2012_02\(1\)/12svispp.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2012/2012_02(1)/12svispp.pdf).
39. Шикеринець В.В. Шляхи удосконалення місцевого управління в контексті зарубіжного досвіду / Авт. кол. : В.В. Шикеринець, М.В. Козлов, А.І. Гуменюк. Івано-Франківськ : ІФОЦППК, 2012. 76 с.
40. Шпак Ю.О. Досвід реформування місцевого самоврядування у Великобританії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. : Юриспруденція. 2014. № 10-1. Том 1. С. 82-84.

4. Інформаційні ресурси

1. www.rada.gov.ua/ – Верховна Рада України.
2. www.president.gov.ua/ – Президент України.
3. www.kmu.gov.ua/ – Кабінет Міністрів України.
4. www.minjust.gov.ua/ – Міністерство юстиції України.
5. www.nbuv.gov.ua/ – Національна наукова бібліотека України ім. В.І. Вернадського.
6. <http://www.lawlibrary.ru/> – Наукова юридична бібліотека.
7. <http://univer.km.ua/> – сайт Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова.

Розробник навчально-методичних матеріалів:

професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права,
кандидат юридичних наук, доцент

_____ А. М. Івановська
«27» серпня 2019 року

Схвалено кафедрою конституційного, адміністративного та фінансового права
«27» серпня 2019 року, протокол № 1.

Завідувач кафедри _____ О. М. Буханевич
«27» серпня 2019 року

Декан юридичного факультету
_____ С. А. Крушинський
«27» серпня 2019 року

Погоджено методичною радою університету
«19» вересня 2019 року, протокол № 2.

Голова методичної ради _____ І. Б. Ковтун
«19» вересня 2019 року

Оновлення навчально-методичних матеріалів:

Викладач дисципліни - професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права, доктор юридичних наук, доцент

_____ А. М. Івановська

«27» серпня 2021 року

Схвалено кафедрою конституційного, адміністративного та фінансового права
«27» серпня 2021 року протокол № 1.

В.о. завідувача кафедри _____

І.Л. Самсін

«27» серпня 2021 року

_____ Обліковий обсяг навчально-методичних матеріалів — 6,6 ум.др.арк.